

# Thuisliturgie

Een onderzoek naar de inzet van een liturgisch ritueel instrument in het pastoraat

Masterthesis Practices

Jolien Leeffers-van der Ploeg  
Studentnummer: 0495522

Begeleider: Dr. R.J. de Vries  
Beoordelaar: Prof. Dr. M. Barnard

Protestantse Theologische Universiteit  
Master Gemeentepredikant, locatie Amsterdam

7 juni 2017



## **Voorwoord**

Twaalf en half jaar geleden begon ik aan de studie theologie met als doel daarmee ooit aan de slag te gaan in de praktijk. Hoe of wat precies dat wist ik toen nog niet. Inmiddels heb ik al heel wat praktijkervaring opgedaan en studeer ik zelfs af als praktisch theoloog!

Ik ben God dankbaar voor de leiding die ik heb mogen ervaren op mijn pad. Hij was erbij op alle mooie en moeilijke momenten.

Deze scriptie is het eindresultaat van mijn onderzoek naar het gebruik van een thuisliturgie. Ik wil alle deelnemers aan mijn onderzoek hartelijk bedanken voor hun medewerking, en ook mijn begeleider, beoordelaar en meelezers die me corrigeerden en goede vragen stelden bij mijn werk ben ik dankbaar voor hun hulp.

Ook naar mijn echtgenoot spreek ik hier mijn dank uit: dank voor de ruimte, je steun, de stimulans en je vertrouwen!

Jolien

## Inhoudsopgave

1 Inleiding .....	7
1.1 Aanleiding en probleemveld.....	7
1.2 Verantwoording.....	9
1.3 Bestaand onderzoek en materiaal.....	11
1.4 Onderzoeksvraag .....	12
1.5 Doelstellingen en relevantie.....	14
1.6 Biografie van de onderzoeker.....	14
1.7 Opzet.....	15
2 Theoretisch kader.....	17
2.1 Positie binnen praktische theologie .....	17
2.1.1 Praktisch theologisch onderzoek .....	17
2.1.3 Verhouding tussen theorie en praktijk .....	20
2.1.4 Epistemologische benadering.....	21
2.2 Conceptverheldering: Context en vrijwilligerspastoraat.....	22
2.2.1 Context: individualisering, pluralisering en subjectivering.....	22
2.2.2 Vrijwilligerspastoraat .....	23
2.3 Conceptverheldering: Liturgisch ritueel instrument .....	23
2.4 Conceptverheldering: Pastorale praktijktheorie .....	26
2.4.1 Kerygmatisch of verkondigend pastoraat.....	27
2.4.2 Therapeutisch of helpend pastoraat .....	28
2.4.3 Evenmenselijk pastoraat.....	28
2.4.4 Hermeneutisch pastoraat .....	29
2.4.5 Mijn eigen positie.....	29
3 Methodologie .....	31
3.1 Verantwoording.....	31
3.2 Deelnemers.....	31
3.3 Afbakening van het onderzoek.....	33
3.4 Data en analyse.....	33
3.5 Grounded theory .....	34
3.6 Validiteit, betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid .....	34

4. Onderzoeksresultaten en reflectie.....	37
4.1 Analyse van de interviews .....	37
4.1.1 Codes en categorieën .....	37
4.2 Analyse van de categorieën.....	38
4.2.1 Categorie: Context .....	38
4.2.1.1 Resultaten .....	38
4.2.1.2 Reflectie.....	39
4.2.2 Categorie: Instrument.....	41
4.2.2.1 Resultaten .....	41
4.2.2.2 Reflectie.....	43
4.2.3 Categorie: Betrokkenheid op de ander.....	45
4.2.3.1 Resultaten .....	45
4.2.3.2 Reflectie.....	46
4.2.4 Categorie: God komt ter sprake.....	47
4.2.4.1 Resultaten .....	47
4.2.4.2 Reflectie.....	49
4.2.5 Categorie: Zelf .....	50
4.2.5.1 Resultaten .....	50
4.2.5.2 Reflectie.....	51
4.3 Samenvattende reflectie .....	52
5. Slotreflectie, conclusie en evaluatie.....	55
5.1 Slotreflectie.....	55
5.2 Conclusie.....	56
5.3 Evaluatie .....	57
Bibliografie .....	59
Bijlage 1 Instructie brief voor deelnemers .....	63
Bijlage 2 <i>Informed Consent</i> voor deelnemers .....	64
Bijlage 3 <i>Topiclist</i> .....	65
Bijlage 4 Thuisliturgie.....	66



## 1 Inleiding

*'Als Uw woorden opengaan is er licht' Psalm 119: 130*

Heer, open ons hart voor U en voor elkaar.  
Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest  
zoals het was in het begin en nu en altijd  
en in de eeuwen der eeuwen. Amen  
(uit: *Bid, luister, leef*)

### 1.1 Aanleiding en probleemveld

Met bovenstaande woorden beginnen de kaartjes die ik regelmatig gebruik als instrument tijdens pastorale bezoeken om zo Gods woorden tot klinken te brengen en een verdieping te zoeken in het gesprek.

Het gaat om zelfgemaakte kaartjes met een korte liturgie. Na de inleidende zinnen volgen een psalmtekst, een moment stilte, een lied, een gedichtje, een moment voor gebed met het Onze Vader en een zegenspreuk (zie voor een voorbeeld bijlage 4).

Van huis uit ben ik gewend dat er jaarlijks huisbezoek plaatsvond vanuit de kerkelijke gemeente bij alle gemeenteleden thuis. Eén of twee ambtsdragers kwamen op bezoek. Tijdens dit bezoek werd er altijd uit de Bijbel gelezen, daarover werd met elkaar gesproken en één van de ambtsdragers ging voor in gebed. Verder was er ruimte om over persoonlijke zaken te spreken en over zaken met betrekking tot de kerk. Dat deze ervaring gemeengoed is blijkt uit onderzoek naar pastoraat (zie bijvoorbeeld Heitink 1998, 173-180).

Tegenwoordig is deze gang van zaken niet meer vanzelfsprekend in veel kerken. Het valt vaak niet mee om ambtsdragers te krijgen en als ze er wel zijn dan is er meestal niet veel tijd om gewone bezoeken af te leggen in de gemeente. In veel gemeenten zijn er daarom ook bezoekvrijwilligers aangesteld, om namens de kerk, bezoeken af te leggen bij gemeenteleden.

### God ter sprake brengen

In de verschillende pastoraal-theologische theorieën wordt het 'ter sprake brengen van God' kenmerkend geacht voor het pastoraat. In de literatuur worden verschillende definities van pastoraat gegeven en ieder zet daarin eigen accenten. Volgens Heitink (1998, 151) richt de pastorale zorg zich op het geestelijk functioneren van een mens in relatie tot anderen. Zingeving wordt daarbij inhoudelijk gevuld vanuit het christelijk geloof. Bij Menken (1999, 82) is sprake van communicatie tussen pastor en parochianer, in het licht van het evangelie en in verbondenheid met een geloofsgemeenschap. Voor Van Knippenberg (2005, 117) is de kern van pastoraat, hij noemt het liever zielzorg, mystagogisch, hoe het leven in verband staat met iets wat het leven transcendeert, met het geheim ervan, met God. Smit noemt spiritualiteit het eigene van het pastoraat. Van pastores mag volgens hem gevraagd worden dat zij spiritualiteit in hun pastorale optreden present weten te stellen (Smit 2006, 14). Ganzevoort & Visser (2007, 26) spreken bij pastoraat over zorg voor het verhaal van mensen in relatie tot het verhaal van God. Klein Kranenburg (1990, 10) schrijft: 'de God die de kerk belijdt en verkondigt, komt aan het woord in het pastorale gesprek'. In al deze omschrijvingen heeft het geloof, het evangelie of God een plaats in het pastoraat. Een doel van pastoraat is dus 'God ter sprake brengen'.

In de verschillende stromingen binnen de pastorale praktijktheorie, zoals bijvoorbeeld het kerygmatische pastoraat en het hermeneutische pastoraat is het 'ter sprake brengen van God' vanzelfsprekend. Anderzijds is dit binnen het therapeutische pastoraat niet vanzelfsprekend aangezien deze stroming juist kritisch naar het 'ter sprake brengen van God' kijkt (Heitink 1998, 43-85; Ganzevoort & Visser 2007, 68-127).

Voor professionele pastores geldt dat ze veelal speciaal zijn opgeleid en ervaring hebben met pastoraal werk waarbij ze God ter sprake brengen (De Vries 2015, 18). Bij niet-professionele pastores is dit meestal niet het geval. Vanuit de kerk wordt soms ook van deze ambtsdragers of bezoekvrijwilligers verwacht dat zij tijdens hun pastorale bezoeken God ter sprake brengen. Dat is in deze tijd niet meer zo vanzelfsprekend als dat vroeger wel het geval was, maar in verschillende handreikingen voor het pastoraat die uitgegeven zijn door de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), wordt wel uitgebreid ingegaan op het 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale bezoeken (*Beleid en organisatie van het gemeentepastoraat*, 16; *Pastoraat en gebed*, 4-12; *Uitgerust op pad*, 26-27, *Verbinding en aandacht*, 3-11). Verschillende handboeken voor het pastoraat besteden er ook aandacht aan, zoals Ganzevoort & Visser (2007, 230-259), Heitink (1998, 173-182) en Van der Meulen (2010, 71-79, 320-333) en het boek *De Bijbel ter sprake brengen* van Bukowski (2003).

### **Een persoonlijke ervaring met het 'ter sprake brengen van God'**

In lijn met de definities van pastoraat vind ik het belangrijk om God en geloof ter sprake te brengen in mijn pastorale gesprekken en om met mensen te bidden. Op die manier wil ik God centraal stellen tijdens het gesprek. Het is iets waarover de bijbel ook spreekt. In Mattheüs 18:20 staat "Want waar twee of drie mensen in mijn naam samen zijn, ben ik in hun midden" (NBV 2004). Het is mijn verlangen dat God in pastorale gesprekken (meer) ter sprake komt. Zie ook Heitink (1998, 181) en De Vries (2015, 22).

Om hier zelf meer vorm en inhoud aan te geven ontwikkelde ik de kaartjes met een liturgie. Dit is een concreet instrument dat ik graag wil onderzoeken met betrekking tot de betekenis en bruikbaarheid ervan voor bezoekvrijwilligers.

### **Spanningen bij het 'ter sprake brengen van God'**

Het kan voor bezoekvrijwilligers spannend zijn om God ter sprake te brengen tijdens een pastoraal bezoek. Daarom kan een bezoekvrijwilliger geholpen zijn met een instrument, zoals de door mij bij dit onderzoek aangereikte liturgie. Er speelt bij mijn onderzoek dus een belang van de bezoekvrijwilliger. Want wanneer die een probleem ervaart, namelijk een drempel of spanning om God ter sprake te brengen, terwijl hij of zij vanuit een bepaalde normativiteit wel vindt dat dit zou moeten, dan is deze bezoekvrijwilliger er bij gebaat wanneer er een instrument is waarmee dat op een goede manier mogelijk is.

Hierbij kan sprake zijn van een valkuil wanneer men het concrete door mij aangereikte instrument ziet als dé oplossing van het probleem. De vraag is wat nu eigenlijk het fundamentele probleem is bij het ervaren van die drempel of spanning. Is dat eigen onvermogen of onervarenheid of speelt er meer?

In de huidige cultuur zijn verschillende drempels te signaleren waardoor God niet ter sprake komt tijdens pastorale gesprekken. Zoals al aangegeven is de vanzelfsprekendheid verdwenen. Een oorzaak hiervan kan de pluralisering van geloofsopvattingen zijn en ook de subjectivering van het geloof (Ganzevoort & Visser 2007, 41-43; Heitink 1998, 182-189,



Juchtman 2008, 85). Geloof is een privézaak geworden waar heel verschillend over gedacht kan worden. Daarom gaat men het gesprek over God ontwijken of men zoekt daarvoor alleen nog gelijkgezinden op.

Bezoekvrijwilligers ervaren deze drempels en weten soms niet goed vorm en inhoud te geven aan het 'ter sprake brengen van God'. Dit kan per gemeente verschillen en is mede afhankelijk van de context en identiteit van een gemeente.

De Vries (2015, 7) geeft aan dat samen bidden tijdens het pastorale gesprek schroom en gevoelens van schaamte kan oproepen doordat we in de westerse samenleving de taal in de omgang met transcendentie missen en de vrijmoedigheid om met een ander te bidden is afgenomen. Volgens De Vries (2015, 13) wekt de pastorale literatuur de indruk dat bidden in het pastoraat tegenwoordig minder vaak voorkomt dan in het verleden. Hoe gaan we om met religie en geloof in het onderlinge gesprek?

Ook het verwachtingspatroon van pastoranten kan een punt van aandacht zijn. Het vroegere jaarlijkse huisbezoek was normatief. En ook de inhoud van het gesprek was niet vrijblijvend. God kwam ter sprake en God werd in gebed aangesproken (Heitink 1998, 180). Wordt dit tegenwoordig door mensen gemist of niet? Is er sprake van toenemende desinteresse waarover Van Knippenberg (2005, 113) spreekt of wordt de traditionele afsluiting van een bezoek met gebed nog steeds op prijs gesteld zoals De Vries (2015, 13) beschrijft bij zijn onderzoek naar het pastorale gebed?

### **Een alternatieve manier om God ter sprake te brengen**

Bij de thuisliturgie, het liturgisch ritueel instrument dat ik aanbied, is het de vraag of de bezoekvrijwilliger dit kan integreren tijdens het pastorale bezoek. Hoe overtuigend komt het over? Hoe goed kan iemand het brengen? Wordt het geen kunstje? Dat zijn factoren in de communicatie die maken of en hoe de thuisliturgie werkt. Iedere bezoekvrijwilliger en pastorant is weer anders, ook daar hangt het vanaf wat je kunt aanbieden in het pastoraat (Van Knippenberg 2005, 120).

Verder is het belangrijk om te bedenken dat de mensen die willen meewerken aan het onderzoek dit doen voor mij, de onderzoeker (Emans 2002, 86). Beïnvloedt dit hun manier van werken of nemen ze het instrument klakkeloos over? En doen de bezoekvrijwilligers het ook voor zichzelf? Mijn enthousiasme over het instrument kan een valkuil zijn, want wie zegt dat het bij een ander ook goed werkt? Dit is ook een aandachtspunt in de overwegingen bij mijn onderzoek (Beuving & De Vries 2015, 68). Ik wil me bij het onderzoek ervan bewust zijn dat de deelname aan het onderzoek door de bezoekvrijwilligers ook impact heeft op henzelf. Ik vraag hen iets te doen wat ze waarschijnlijk niet gewend zijn.

## **1.2 Verantwoording**

### **Niet vanzelfsprekend God ter sprake brengen**

Het is belangrijk om te weten wat er speelt in de pastorale praktijk. Er wordt in de handboeken voor pastoraat gesignaleerd dat het in deze tijd niet meer vanzelfsprekend is om God ter sprake te brengen tijdens pastorale bezoeken, terwijl dit wel een doel is van die bezoeken, gezien de verschillende definities van pastoraat zoals hiervoor al genoemd. Er zijn allerlei handreikingen beschikbaar met betrekking tot pastorale bezoeken en het gebruik van de bijbel en gebed daarin (zie de verschillende handboeken, de handreikingen voor het pastoraat van de PKN en artikelen van Van der Voet), die bedoeld zijn als hulpmiddel voor

bezoekvrijwilligers, maar het ontbreekt aan onderzoek naar het werk van bezoekvrijwilligers met betrekking tot hun pastorale bezoeken en het 'ter sprake brengen van God' daarin. Het is niet duidelijk of de aangeboden ondersteuning door middel van handboeken en handreikingen hen helpen. Met mijn onderzoek wil ik een bijdrage leveren om deze lacune op te heffen door de thuisliturgie aan bezoekvrijwilligers aan te bieden als hulpmiddel en door te onderzoeken of dit hen helpt om God ter sprake te brengen tijdens hun pastorale bezoeken.

### **Praktijkervaring**

Ongeveer twee jaar geleden ben ik er zelf mee begonnen om tijdens mijn pastorale bezoeken, in het kader van mijn master predikantschap, gebruik te maken van de kaartjes met thuisliturgie. Ik kwam op dit idee doordat ik een jaar lang het boek *Bid, luister, leef*, samengesteld door Timmermans & Dekens (2012), had gebruikt voor een dagelijks bezinningsmoment. Met een medestudent sprak ik over de mogelijkheid om iets met liturgie te doen in het pastoraat.

Ik maakte verschillende korte liturgieën op gekleurde kaartjes. Zo'n thuisliturgie heeft een aantal vaste onderdelen zoals in paragraaf 1.1 al genoemd. Ook staat er op ieder kaartje een afbeelding. De kaartjes hebben inhoudelijk thema's voor verschillende situaties, bijvoorbeeld ouderdom, ziekte, reizen, blijdschap en vrede. Hierdoor is het mogelijk om bij de situatie van de pastorant aan te sluiten. Het gebruik van de thuisliturgie duurt ongeveer vijf minuten.

Voordat ik tijdens een bezoek met een thuisliturgie begin (meestal na zo'n 30-45 minuten) leg ik aan de pastorant(en) uit wat de bedoeling is. Ik vraag om toestemming en ik vraag vervolgens of ik een lampje of waxinelichtje mag aansteken. Op de rand van het lichtje staat een Psalmtekst die over licht gaat. Ik vertel dan dat dit een symbool is van de aanwezigheid van Christus die zelf heeft gezegd dat hij het licht van de wereld is (Joh. 8:12).

Het kaartje en het lichtje worden na afloop achtergelaten bij de pastorant zodat die een tastbare herinnering heeft aan de ontmoeting en aan wat daar gezegd en gedaan is.

Door het gebruik van liturgisch ritueel in het pastoraat breng ik in het gesprek orde en traditie in. Dit gebeurt niet in een kerk of kapel, maar gewoon bij mensen thuis. Hiermee sluit ik aan bij het aanbod in het *Dienstboek, deel II* (2004, 403 ev.) en het sluit ook aan bij de kloostertraditie (Derkse 2003, 23-24).

Volgens Heitink wordt de pastoraal bezoeker op deze manier een tegenover voor de pastorant. Door het gebruik van liturgie wordt een vreemde stem ingebracht, de stem van de Schrift, van de traditie of van God. Daardoor komt er iets asymmetrisch in het pastoraat en daar zit ook spanning (Heitink 1998, 128-130). Ook dit neem ik mee in mijn onderzoek.

Mijn eigen ervaring met het gebruik van de thuisliturgie is positief, de mensen waarbij ik dit gebruik waarderen het. Dit sluit aan bij de analyse van het praktijkmateriaal van De Vries (2015, 23) waaruit blijkt dat het gebed als afsluitingsritueel overwegend positief wordt gewaardeerd vanwege de performatieve werking daarvan.

Zelf kom ik tijdens het gebruik van de thuisliturgie tot rust bij lezing, stilte en lied, waardoor ik tijd en ruimte ervaar om dat wat in het gesprek gezegd is te verwoorden in een gebed. Na het liturgische moment volgt er regelmatig een verdieping in het gesprek en komen mensen met herinneringen of vragen die betrekking hebben op God of geloof.

Mijn eigen ervaringen roepen bij mij de vraag op of dit bij anderen ook zo kan werken. Is het mogelijk dat er met behulp van een thuisliturgie meer geloofsdimensie en verdieping ontstaat in gesprekken? En hoe wordt dit ervaren door bezoeker-vrijwilligers? Genoeg vragen voor mijn onderzoek.

### **1.3 Bestaand onderzoek en materiaal**

#### **Onderzoek in de Rooms-katholieke traditie**

Onderzoek naar huisrituelen is in de afgelopen jaren vooral gedaan binnen de Rooms-katholieke traditie (Juchtmans 2008; Rouwhorst 2010). Het onderzoek van Juchtmans vond plaats in een Rooms-katholieke context en daarbij ging de interesse uit naar het beschrijven en duiden van bestaande rituelen in de dagelijkse huiselijke praktijk. En bestaand onderzoek naar specifiek *liturgisch* ritueel heeft vooral betrekking op kerkdiensten (Van Dun 2011; Van Tongeren 2013).

#### **Onderzoek in de protestantse traditie**

In de protestantse traditie zijn er verschillende onderzoeken die een raakvlak hebben met de praktijk van ritueel of liturgie tijdens pastorale bezoeken. Bij deze onderzoeken gaat het echter om de praktijk van professionele pastores en niet om die van de bezoeker-vrijwilliger.

Bij het onderzoek van Klein Kranenburg (1990) staat de vraag centraal: 'Op welke manier komt God aan het woord in het pastorale gesprek?' Voor de auteur is Gods sprekende openbaring in Jezus Christus in kerk en wereld aanwezig, dat is zijn uitgangspunt. Daarom spreekt hij met betrekking tot de pastorale communicatie over een dialoog. De vraag is dan of de mens nog wel tot zijn recht kan komen wanneer dit Woord tussenbeide komt. Er wordt gekeken naar de huidige cultuur met de vraag wat het 'ter sprake brengen van God' zo moeilijk maakt. De pastor wordt ingeschakeld in de totstandkoming van de dialoog. Hij mag vrijmoedig zijn en erop vertrouwen dat het pastorale werk is opgenomen in het werk van de Heer van de kerk (Klein Kranenburg 1990, 260-262). Het draait in deze studie om het kerygmatisch pastoraat (zie paragraaf 2.3.1).

Bij het onderzoek van Menken (1999) naar *Rituelen in het individuele pastoraat* gaat het om onderzoek naar het ontwikkelen van nieuwe rituele praktijken door een pastor samen met de pastorant. Hierbij draait het vooral om therapeutisch of helpend pastoraat (zie paragraaf 2.3.2).

In het onderzoek van De Vries (2015) gaat het voornamelijk om het gebed door een professionele pastor als liturgisch ritueel ter afsluiting van een pastoraal gesprek. Er wordt gezocht naar een antwoord op de vraag hoe het gebed functioneert in de hedendaagse pastorale praktijk en hoe deze praktijk zich verhoudt tot de pastorale theorie (De Vries 2015, 9). Daarbij blijkt een discrepantie tussen theorie en praktijk waarvoor een verklaring wordt gezocht.

#### **Conclusie**

Ik kom tot de conclusie dat het in de bestaande onderzoeken gaat over het expliciet of impliciet 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale bezoeken, door professionele pastores. In mijn onderzoek staat echter de bezoeker-vrijwilliger centraal en wordt God met behulp van een thuisliturgie expliciet ter sprake gebracht.

## **Materiaal**

In het *Dienstboek, deel II* (2004) en in het eerder door mij aangehaalde boek *Bid, luister, leef* (Timmermans & Dekens 2012) heb ik wel aansluiting gevonden wat betreft het materiaal. In dit *Dienstboek* is veel aandacht voor zegeningen met daarbij verschillende liturgieën voor diverse gelegenheden waaronder een orde bij reiszegen (pag. 439), bij zegening en zalving van zieken (pag. 465) of bij tafelzegen (pag. 514, bij de maaltijd). Bij deze liturgieën moet er steeds een keuze gemaakt worden uit de keuzeteksten, schriftlezingen en liedsuggesties. Voor speciale gelegenheden is dit goed bruikbaar en wordt er waarschijnlijk van tevoren een liturgie op papier samengesteld, vergelijkbaar met wat ik doe bij het maken van een thuisliturgie.

In het *Dienstboek, deel II* (2004, 17) wordt aangegeven dat er vraag is naar nieuwe orden en gebeden voor pastorale situaties, omdat de kerk een pastorale taak heeft. Met mijn thuisliturgie voeg ik iets toe als antwoord op deze vraag.

Het boek *Bid, luister, leef*, van Timmermans & Dekens (2012) biedt in dagboekvorm voor iedere dag van het jaar een liturgie. Voor persoonlijk gebruik is dit goed te gebruiken maar ik verwacht niet dat bezoekerwilligers dit boek meenemen naar een pastoraal gesprek, net zomin als een combinatie van het *Dienstboek*, een Bijbel en een liedboek.

Met mijn thuisliturgie bied ik een bepaalde invulling voor een liturgisch moment in het pastoraat om zo God ter sprake te brengen. Het vernieuwende dat ik op dit punt inbreng is het kaartje met de thuisliturgie dat achtergelaten wordt. Dit is gemakkelijk te gebruiken bij pastorale bezoeken, en daarbij kan men een keuze maken uit verschillende thema's.

### **1.4 Onderzoeksvraag**

Vanuit het hiervoor geschetste probleemveld en mijn eigen goede ervaringen met het gebruik van een liturgisch ritueel instrument tijdens pastorale gesprekken, kom ik tot deze onderzoeksvraag:

Wat betekent het gebruik van een thuisliturgie als liturgisch ritueel instrument tijdens een individueel pastoraal bezoek, in de context van een kerkelijke gemeente, voor een bezoekerwilliger met het oog op het 'ter sprake brengen van God' tijdens het bezoek?

Het beantwoorden van de hoofdvraag gebeurt in enkele stappen aan de hand van vier deelvragen:

1. Welke rol speelt de (kerkelijke) context van bezoekerwilligers en pastoranten met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God' tijdens een pastoraal bezoek?

Mijn eerste deelvraag luidde eerst anders, namelijk: "Wat is de behoefte van bezoekerwilligers met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God' tijdens een pastoraal bezoek?" Ik heb tijdens mijn onderzoek deze vraag gewijzigd, want de vraag komt wel op vanuit het probleemveld, maar met het aanreiken van een instrument geef ik daarop zelf al een antwoord. Ik wil juist de ervaringen daarmee onderzoeken. Daarom vraag ik niet meer naar de behoefte, maar wil ik oog hebben voor de context.

2. Waarmee moet rekening worden gehouden bij het gebruik van een liturgisch ritueel instrument en hoe werkt dat in de praktijk?

3. Wat reikt de pastorale praktijktheorie aan over het 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale bezoeken en wat is hiervan te merken bij de bezoekerwilligers?

4. Wat zijn de ervaringen van bezoekerwilligers met het gebruik van een liturgisch ritueel instrument, zoals aangereikt in dit onderzoek, vergemakkelijkt dit het 'ter sprake brengen van God'?

### **Toelichting bij de onderzoeksvraag**

#### **Betekenis:**

Bij de vraag naar de betekenis die het gebruik van een thuisliturgie als liturgisch ritueel instrument heeft voor een bezoekerwilliger gaat het om de eigen ervaring die de bezoekerwilliger opdoet en tijdens het interview verwoordt, naar aanleiding van het gebruik van een door mij aangereikt kaartje met een thuisliturgie. Heeft de bezoekerwilliger daarmee bijvoorbeeld een negatieve of een positieve ervaring opgedaan? Het gaat dus specifiek om de betekenis voor de bezoekerwilliger zelf en niet om de betekenis voor de pastorant. Wel kan het voor de beleving van de bezoekerwilliger een rol spelen hoe de pastorant reageert op het aanbod en gebruik van het liturgisch ritueel instrument. Dit wordt meegenomen tijdens het interview.

#### **Bezoekerwilliger:**

Dit is iemand die bezoeken aflegt namens de kerkelijke gemeente, en die niet als professional in dienst is van de kerk, maar als vrijwilliger bezoeken aflegt, al dan niet met een aanstelling door de kerkenraad, bijvoorbeeld als ambtsdrager. Het gaat in mijn onderzoek niet om het onderlinge pastoraat van gemeenteleden, al zou het liturgisch ritueel instrument ook dan gebruikt kunnen worden. Ook de professionele pastores kunnen het instrument natuurlijk gebruiken, maar zij blijven bij dit onderzoek buiten beschouwing.

Ik kies voor onderzoek naar de ervaringen van bezoekerwilligers omdat dit een specifieke groep mensen is die ik via de kerk kan benaderen. Deze mensen zijn zich veelal bewust dat zij anderen bezoeken namens de kerk. Ik ben in de literatuur geen onderzoek onder deze doelgroep tegengekomen.

#### **God ter sprake brengen:**

God kan op verschillende manieren ter sprake worden gebracht tijdens een pastoraal gesprek. In mijn onderzoek gaat het specifiek over het 'ter sprake brengen van God' met behulp van een liturgisch ritueel instrument, in dit geval een thuisliturgie, en wat dit aan gesprek en ervaring met zich meebrengt.

#### **Liturgisch ritueel instrument (zie bijlage 4):**

Dit is een kaartje met een korte thuisliturgie. Het kaartje is een instrument of hulpmiddel. De teksten die erop staan maken het mogelijk om een liturgisch ritueel te vieren. Omdat dit gebeurt tijdens pastorale gesprekken bij pastoranten aan huis noem ik het een thuisliturgie. Dit is daarom tevens de titel van mijn scriptie. De inhoud bestaat uit een inleidende zin ('Als Uw woorden opengaan is er licht' Psalm 119:130a) bij het aansteken van een lampje of een waxinelichtje, een (gedeelte van een) psalmtekst, een moment stilte, een lied, een gedichtje, een moment voor gebed met het Onze Vader en een zegenspreuk. Ik wil in mijn onderzoek

verantwoorden waarom ik kies voor het gebruik van een instrument en voor liturgisch ritueel.

### **Individueel pastoraal bezoek in de context van een kerkelijke gemeente:**

Dit is een bezoek bij één of meer pastoranten, bij de pastorant aan huis of op een afgesproken locatie, waarbij het contact gelegd wordt vanuit de betrokkenheid bij een kerkelijke gemeente. Dit wordt ook wel huisbezoek genoemd.

De stappen die gezet zijn om te komen tot een antwoord op de onderzoeksvraag worden in hoofdstuk 3 bij de methodologie beschreven en verantwoord.

## **1.5 Doelstellingen en relevantie**

Dit onderzoek richt zich op de analyse van interviews waarin bezoekerwilligers spreken over hun ervaringen met het aanbod en het gebruik van een liturgisch ritueel instrument, de aangereikte thuisliturgie. Mijn doel met het aanbod van deze kaartjes als instrument is om daarmee het 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale gesprekken te stimuleren.

Mijn concrete doelstellingen zijn daarbij:

1. Door middel van de interviews horen of het gelukt is om met behulp van dit liturgisch ritueel instrument, God ter sprake te brengen en of dit geleid heeft tot een verdieping van het gesprek tot een geloofsgesprek.
2. Met behulp van de uitkomsten van dit onderzoek zorgen voor handelingsaanbevelingen met betrekking tot de toerusting van bezoekerwilligers in de kerk.
3. Het toevoegen van nieuwe kennis bij onderzoek naar het werk van bezoekerwilligers in het pastoraat en het gebruik van een liturgisch ritueel instrument in individuele pastorale gesprekken.

Dit onderzoek kan dus van belang zijn voor de praktische theologie in het algemeen. Daarnaast is er het belang voor de (plaatselijke) kerk, waar het gaat om de behoeften en de verwachtingen die er zijn met betrekking tot het werk van bezoekerwilligers en het toerusten van deze mensen die pastorale bezoeken afleggen.

Het onderzoek kan leiden tot een breder aanbod op het gebied van liturgisch ritueel instrumentarium in deze of andere (eventueel aangepaste) vorm.

## **1.6 Biografie van de onderzoeker**

Ik wil als (beginnend) praktisch theoloog mijn eigen positie en mijn vooronderstellingen tijdens mijn onderzoek goed in beeld hebben. Het is volgens Browning in praktisch theologisch onderzoek niet mogelijk om objectief te zijn en dat hoeft ook niet, maar het is wel belangrijk om je daarvan bewust te zijn. Hij refereert daarbij aan Gadamer die gezegd heeft dat het tot verstaan komen is als een dialoog of gesprek waarbij we in dat proces onze vooronderstellingen gebruiken (Browning 1991, 38). Daarom wil ik relevante biografische gegevens zoals mijn achtergrond en normativiteit vermelden, omdat die in dit onderzoek een rol kunnen spelen bij mijn vragen en interpretaties (Browning 1991, 45).

Ik ben opgegroeid in een Gereformeerd *vrijgemaakt* gezin en ben zelf tot 2014, toen ik overstapte naar de PKN, lid geweest van dit kerkgenootschap. Het geloof en daarbij het Bijbelgebruik heeft voor mij altijd veel betekend en dit werd vanuit de kerk ook aangemoedigd via prediking, bijbelstudiegroepen en onderling pastoraat. Zelf heb ik heel lang het verlangen gehad om in het ambt van ouderling te mogen dienen, maar dit was voor

een vrouw in de Gereformeerde Kerk *vrijgemaakt* helaas niet mogelijk. Dat is één van de redenen geweest waarom ik theologie ben gaan studeren en daarom wil ik graag in de praktijk aan de slag, vooral in het pastoraat.

Vanuit mijn achtergrond en traditie vind ik het belangrijk om met anderen over het geloof en over God te spreken. Het is voor mij normatief dat je bij een pastoraal gesprek, wanneer je namens de kerk komt, naar ruimte zoekt om hierover te spreken. Deze vooronderstelling kan ervoor zorgen dat ik minder oog heb voor het feit dat er mensen zijn voor wie dit niet vanzelfsprekend is. Door mijn vooronderstelling op deze manier expliciet te maken en in mijn onderzoek ook open te staan voor gesprekken met mensen die er anders over denken hoop ik een breed beeld te kunnen krijgen van de positieve dan wel negatieve betekenis die het gebruik van een thuisliturgie kan hebben. Ik wil me bij mijn onderzoek niet beperken tot de mensen die daaraan willen meewerken, maar ik wil ook mensen interviewen die bewust geen gebruik willen maken van de kaartjes met een thuisliturgie bij hun pastorale bezoeken. Ik wil tijdens mijn onderzoek reflecteren op de data en me bewust zijn, bijvoorbeeld bij de vragen die ik stel tijdens de interviews, dat mijn biografische gegevens de data kunnen beïnvloeden. In hoofdstuk 3 zal ik mijn werkwijze verantwoorden.

## **1.7 Opzet**

Na deze inleiding volgt in hoofdstuk 2 het theoretische kader van mijn onderzoek met een beschrijving van mijn eigen positiebepaling binnen de praktische theologie.

Vervolgens focus ik me op de conceptverheldering van de context, het vrijwilligerspastoraat, het liturgisch ritueel instrument en de pastorale praktijktheorie.

In hoofdstuk 3 laat ik zien hoe ik mijn onderzoek heb vormgegeven en welke keuzes ik daarbij heb gemaakt.

Vervolgens beschrijf ik in hoofdstuk 4 de resultaten van mijn onderzoek en de analyse en reflectie daarbij, met behulp van de theorie uit hoofdstuk 2.

In het laatste hoofdstuk volgen tot slot de reflectie op het onderzoek, de conclusies en evaluatie.

Als bijlagen voeg ik de instructiebrief en *informed consent* voor de deelnemers toe en de *topiclist* die ik bij de interviews heb gebruikt. Ook voeg ik een voorbeeld van een thuisliturgie toe.





## **2 Theoretisch kader**

Dit hoofdstuk is het theoretisch kader van mijn onderzoek. Paragraaf 2.1 is een algemeen kader waarin ik verhelder wat ik versta onder praktische theologie en hoe mijn onderzoek daarin past. Het vervolg gaat in op de theoretische concepten in de onderzoeksvraag zoals theorie met betrekking tot het gebruik van een liturgisch ritueel instrument en de pastorale praktijktheorieën. Deze theoretische concepten helpen om de data uit het onderzoeksveld te kunnen beschrijven en interpreteren.

### **2.1 Positie binnen praktische theologie**

Praktische theologie beslaat een breed veld binnen de theologie. Osmer spreekt over een van nature pluraal en oecumenisch veld, waarbij iedere praktisch theoloog een eigen visie heeft op wat praktische theologie is. Praktisch theologen spreken verschillend over de diverse praktijken en subdisciplines die onder de praktische theologie vallen, zoals de prediking, de pastorale zorg, christelijke educatie, gemeenteopbouw en leiderschap. Van hen mag verwacht worden dat ze hierop reflecteren en van elkaar willen leren, waarbij ook een uitwisseling tussen de protestantse en Rooms-katholieke traditie hoort. Praktisch theologen moeten verhelderen wat hun uitgangspunten zijn, om welke praktijken het gaat, hoe het zit met de wisselwerking tussen praktijk en theorie en welke keuzes er worden gemaakt (Osmer 2012, 67-70). In dit hoofdstuk wil ik dat doen.

Er zijn allerlei vragen te stellen over de theorie en de praktijk, over de bronnen, zoals Schrift, traditie, ervaringen en interpretaties (Browning 1991, 36). Onze theoretische en normatieve positie heeft consequenties voor de manier waarop we onderzoek doen in de praktijk, vooral wanneer het om empirisch onderzoek gaat. Het moet duidelijk zijn welke weg wordt bewandeld en welke nieuwe perspectieven en uitdagingen er zijn (Hermans & Schweizer 2014, 88-90).

Praktische theologie heeft meer te bieden dan een theoretische discussie over praktijken, het maakt volgens Ward de verbinding tussen het leven en de traditie zichtbaar. Hij zegt: "To be a Christian, I would want to say, is to indwell and to be indwelt by God. This presence of God is mediated in language and in practices." (Ward 2012, 60). In de academie zijn volgens hem de theologische disciplines soms los komen te staan van hun wortels. De natuurlijke omgeving van de theologie is volgens Ward niet de academie maar de kerk. "The place where theology is lived in, and where it comes alive, as it is lived, is in the faithful, everyday lives of the community of disciples." (Ward 2012, 61). Ook voor mij is dat het uitgangspunt bij het nadenken over praktische theologie.

#### **2.1.1 Praktisch theologisch onderzoek**

Mijn onderzoek is een praktisch theologisch onderzoek. Mijn eerste associatie bij praktische theologie is die van spreken over God in de gewone dagelijkse praktijk die verschillende geleefde geloofspraktijken oplevert. Door de studie theologie heb ik vervolgens kennis gemaakt met de vele theorieën die schuil gaan achter die geloofspraktijken.

Miller McLemore laat zien dat er bij de term praktische theologie sprake is van overlappende betekenissen. Het refereert wat haar betreft aan vier verschillende 'ondernemingen'. Het is een wetenschappelijke discipline en daarnaast een curriculum in de opleiding met

verschillende subdisciplines, maar het is ook een methode om theologie in de praktijk te bestuderen en het is geloofsactiviteit van gelovigen (Miller McLemore 2012a, 20; Miller McLemore 2012b, 5-6). Mijn eerste associatie sluit het meeste aan bij dit laatste punt. Ik heb gemerkt hoeveel breder de praktische theologie is. Nu ik bezig ben met onderzoek komt het belang van het werken volgens een methode die past bij de praktische theologie in beeld en kan ik mijn onderzoek plaatsen binnen de subdiscipline van de pastorale zorg, met daarbij als raakvlakken liturgie en ritueel. Bij dit alles is het van belang om op een wetenschappelijke manier te reflecteren op de theorie en op de data uit de praktijk om zo tot nieuwe kennis te komen voor de praktische theologie.

### **Studie van geloofspraktijken**

Praktische theologie wordt door Henning Luther en anderen, wel de studie van de geleefde religie genoemd. Het gaat om wat mensen doen met het geloof en de religie in het alledaagse (Luther 1992, 184; zie ook Ward 2012, 56; Gräb 2012, 81; Ganzevoort & Roeland 2014, 91). Het gaat om geloofspraktijken in het dagelijks leven. Wat hoort daar bij en wat niet? Volgens Ganzevoort & Roeland (2014, 96) heeft iedere praktijk de potentie van een religieuze dimensie waar praktisch theologisch onderzoek naar kan worden gedaan. En op al die praktijken moet kritisch worden gereflecteerd (Luther 1992, 199). Praktische theologie die zich met het alledaagse bezig houdt moet volgens Luther zelf niet opgaan in het alledaagse, maar het moet de routine onderbreken en iets nieuws in het bekende brengen (Luther 1992, 251). Praktisch theologisch onderzoek doen naar de geloofspraktijken van mensen betekent onderzoek doen midden in het alledaagse leven. Religieuze ervaringen doen zich niet alleen voor als bijzondere ervaringen, maar doen zich voor in de gewone alledaagse werkelijkheid (Miller McLemore 2012b, 7).

### **Aansluiten bij de ander**

De bezoekvrijwilligers die meewerken aan mijn onderzoek ontmoeten de pastoranten in hun alledaagse leven. Deze bezoeken worden afgelegd namens de kerk. De ontmoetingen leveren niet altijd een geloofsgesprek op, ook al hebben de bezoekvrijwilligers wel die intentie. Zij willen iets nieuws inbrengen in het alledaagse. Het is dan echter wel belangrijk dat wordt aangesloten bij de mensen in hun alledaagse praktijk. Zoals ook Ganzevoort & Visser betogen dat men rekening moet houden met de gegeven situatie. “Het gaat dus niet om een toepassing van een inzicht zonder aandacht voor de condities waarin die toepassing dient plaats te vinden, maar juist om de interactie tussen de concrete situatie en de hoge idealen” (Ganzevoort & Visser 2007, 215).

Volgens Gräb is het een taak van de praktische theologie om religie met behulp van hermeneutiek verstaanbaar te maken. Dit kan vooral door middel van de kerkelijke praktijken van prediking, onderwijs en pastorale zorg. “Successful religious communication – making a real connection to people’s lives – through interpretation of biblical texts requires that the interpretation bear witness to events and experiences that have been self-interpreted as religious experiences, as experiences of self-transcendence, as a God experience” (Gräb, 90). Religie is niet zomaar iets van traditie doorgeven, maar met behulp van een vertaalslag naar nu is er ook in de moderne tijd toch ruimte voor traditie. “The practical purpose of church history and of history of Christianity lies in the ability of these fields to vitalize religious communication within and outside the church through the richness of Christian cultural symbols and rituals” (Gräb 2012, 91).

### **Onderbreking van het alledaagse**

Volgens Luther was het lange tijd niet vanzelfsprekend om het alledaagse en religie samen te brengen. Religie werd gezien als het niet alledaagse en het theologische denken was daarin meegegaan (Luther 1992, 212). Wanneer religie en het alledaagse zo tegenover elkaar staan dan zorgt het contact van religie met het alledaagse voor grenservaringen. Het zorgt voor een onderbreking van het alledaagse (Luther 1992, 217). Dit ziet Luther (1992, 241) als kansen in het alledaagse leven die moeten worden waargenomen om zo de tegenwoordigheid van God te kunnen ervaren. Luther verstaat geloofshulp als een inhoudelijk gekwalificeerde dimensie van zielzorg (Luther 1992, 226). Hij sluit zijn boek af met de conclusie dat praktische theologie het geloof niet kan geven of kan zorgen voor Godservaringen, maar dat het wel mensen in het alledaagse gevoelig kan maken voor het niet alledaagse (Luther 1992, 256). Ik sluit me hier graag bij aan en met het inbrengen van liturgisch ritueel tijdens pastorale bezoeken wil ik meewerken aan die onderbrekingen van het alledaagse.

### **Normatief en op zoek naar verbetering**

Met mijn onderzoek naar het gebruik van een liturgisch ritueel instrument tijdens pastorale gesprekken ben ik expliciet bezig met onderzoek naar geleefd geloof vanuit een kerkelijke context. Het materiaal is inhoudelijk verbonden met de bronnen van Schrift en traditie (Miller McLemore 2012a, 107-108). En in de vraagstelling bij mijn onderzoek komt het theologische aspect expliciet naar voren, door te spreken over het 'ter sprake brengen van God'.

Dit theologische aspect van praktisch theologisch onderzoek is voor Osmer normatief en het wijst de weg naar gewenste verandering van de huidige praktijk (Osmer 2012, 70). Miller McLemore (2012b, 14) zegt hierover: "Ultimately, practical theology is normatively and eschatologically oriented." Het beschrijft volgens haar niet alleen hoe mensen leven als gelovigen in hun gemeentes en in de samenleving, maar het overweegt ook hoe dat beter zou kunnen. Dit is waar ik met mijn onderzoek een bijdrage aan wil leveren.

### **2.1.2 Interdisciplinaire dialoog: theologische en sociologische inzichten**

Luther signaleert in de huidige tijd een steeds verdergaande individualisering. Kerk en privéleven raken steeds meer van elkaar verwijderd en de theologie is vaak niet meer normatief. Er is sprake van een steeds verdergaande secularisatie (Luther 1992, 12-13).

Volgens Schweitzer (2012, 96-97) moet de praktische theologie zich verbinden met disciplines buiten de theologie. Dit is van belang omdat er sprake is van invloedrijke tendensen. Als eerste noemt ook hij het individualisme. Het 'subject' komt centraal te staan. De praktische theologie moet dit respecteren als een principe. Ze moet gevoelig zijn voor sociale achtergronden en culturele verschillen.

De praktisch theoloog moet volgens Schweitzer zijn eigen cultuur kennen en ook de theorieën met betrekking tot secularisatie en pluralisatie en het al genoemde individualisme. Het valt niet mee om op een goede manier over het geloof te communiceren in deze tijd. De praktisch theoloog is daarin steeds bezig met een vertaalslag. De interdisciplinaire benadering is daarom karakteristiek voor de praktisch theoloog. Die zal volgens Schweitzer theologische inzichten moeten combineren met sociologische inzichten (Schweitzer 2012, 99).

Swinton & Mowat doen dit door in hun model bij het doen van kwalitatief onderzoek in de praktische theologie ook de culturele en contextuele aspecten te betrekken in het onderzoek. Zo komen zij met behulp van kwalitatief onderzoek tot effectieve en betrouwbare uitkomsten (Swinton & Mowat 2006, 94-97).

### **2.1.3 Verhouding tussen theorie en praktijk**

Praktisch theologisch onderzoek begint bij de concrete praktijk. Dit is volgens Miller McLemor (2012b, 7) niet alleen een methodologische keuze maar het laat de relevantie van het alledaagse geloof en leven zien. Ook volgens Luther komen de vragen voor onderzoek altijd op uit de praktijk, waarbij alle vragen gesteld mogen worden. Hij noemt praktische theologie daarom niet de interpretatie en behandeling van antwoorden maar de hermeneutiek van vragen (Luther 1992, 16).

Praktische theologie kan alleen maar praktisch zijn als we vanaf het begin de praktijk daarbij betrekken, aldus Browning (1991, 5-7). Die concrete praktijk moet beschreven worden en daaruit blijkt dat de praktijk en de theorie bij elkaar horen. Browning noemt de praktijk theoriegeladen (Browning 1991, 6, 47). Er is theorie nodig om de praktijk te beschrijven en te interpreteren.

Om de ervaringen van de bezoekerwilligers te kunnen interpreteren is het daarom bij mijn onderzoek van belang om vanuit de theorie te weten wat het inbrengen van een liturgisch ritueel instrument kan doen met mensen en om de pastorale praktijktheorie met daarin de verschillende stromingen te kennen. In het vervolg van dit hoofdstuk worden deze theorieën verder uitgewerkt.

#### **Vier taken van de praktische theologie**

Praktisch theologisch onderzoek gaat dus heen en weer tussen de praktijk en de theorie. Met behulp van de theorie is het mogelijk om het onderzoeksveld te benaderen en daar vragen aan te stellen. Om de interviews over de praktijk te kunnen interpreteren is opnieuw de theorie nodig. Ik maak bij mijn onderzoek gebruik van de vier taken van de praktische theologie zoals Osmer (2008, 4 ev.) die verwoordt: de beschrijvende, interpreterende, normatieve en pragmatische taak.

Voor de beschrijvende taak, die antwoord moet geven op de vraag: wat is er aan de hand?, heb ik in de inleiding (hoofdstuk 1) de aanleiding voor mijn onderzoek beschreven, namelijk dat bezoekerwilligers soms een drempel ervaren om God ter sprake te brengen tijdens hun pastorale bezoeken. In dit theoretisch kader (hoofdstuk 2) beschrijf ik de theorieën met betrekking tot pastoraat en het gebruik van liturgisch ritueel. En ook bij de verzameling en weergave van de data van het onderzoek ben ik bezig geweest met de beschrijvende taak. Bij de onderzoeksresultaten (hoofdstuk 4) geef ik een beschrijving van de ervaringen die bezoekerwilligers hebben opgedaan tijdens hun pastorale bezoeken. Door middel van interviews bevraag ik hen daarop en hoor ik van hen binnen welke context de gesprekken plaatsvonden, wat er gebeurde, hoe zij het gebeuren zelf hebben ervaren en wat hun eigen normativiteit is met betrekking tot hun pastorale bezoeken. Ook kunnen zij met ideeën komen voor verandering van de praktijk, bijvoorbeeld door aanvullende op- of aanmerkingen bij het concept van de thuisliturgie te hebben.

Het is vervolgens aan mij als onderzoeker om de afgenomen interviews te interpreteren. Dit interpreteren begint al tijdens de interviews in de manier waarop ik doorvraag naar de ervaringen en wat ik zie in de non-verbale communicatie. Ik analyseer en interpreteer met

behulp van de theorie (Boeije 2005, 110-117) de getranscribeerde teksten van de interviews om te ontdekken en te begrijpen welke betekenis de bezoekerwilligers toekennen aan hun ervaringen. Op deze manier geef ik antwoord op de vraag die hoort bij de interpretatieve taak: waarom is dit aan de hand? Deze taak komt bij de analyse van de data en de verbinding met de theorie aan de orde.

Bij de normatieve taak moet de onderzoeker zich bewust zijn van de wisselwerking tussen zichzelf en het onderzoeksveld. Bij deze taak wordt gevraagd: wat zou er aan de hand moeten zijn? Daarbij reflecteer ik vanuit mijn eigen normativiteit op de data en analyse. Ook in het voorgaande hoofdstuk kwam de normatieve taak in beeld bij het expliciteren van mijn eigen biografie als onderzoeker en bij het benoemen van mijn vooronderstellingen.

Tot slot is er de pragmatische taak, die antwoord geeft op de vraag: hoe kunnen we reageren? Deze taak houdt in dat er actie wordt ondernomen om te komen tot een nieuwe praktijk waarop weer gereflecteerd kan worden. Hierdoor ontstaat een spiraal van theologische interpretatie (Osmer 2008, 11). Steeds weer wordt de praktijk beschreven, geïnterpreteerd, normatief geïdentificeerd en praktisch ingevuld. Dit komt aan de orde bij de conclusie en evaluatie in het laatste hoofdstuk, waarin ik kom met aanbevelingen voor de praktijk.

### **Open dialoog**

Dit model is te vergelijken met de 'kritische conversatie' van Pattison die Swinton & Mowat (2006, 81) beschrijven als een model van theologische reflectie, een open dialoog, waarin over en weer praktijk en theorie invloed op elkaar hebben.

Dit sluit ook aan bij het gedachtegoed van Browning. Browning (1991, 278 ev.) begint zijn dialoog tussen praktijk en theorie bij de praktijk en daar moet het volgens hem ook weer eindigen. Door de dialoog ontstaat er een nieuwe visie en is verandering in de praktijk mogelijk.

In mijn onderzoek is er sprake van een bestaande praktijk van pastorale bezoeken waarbij God regelmatig niet of nauwelijks ter sprake komt. Na interpretatie van deze situatie en normatieve duiding daarvan, wordt aan de bezoekerwilligers een liturgisch ritueel instrument aangereikt om als hulpmiddel te gebruiken bij hun bezoeken. Op hun ervaringen met deze nieuwe praktijk kan gereflecteerd worden met behulp van de theorie om vervolgens voor de praktijk met nieuwe aanbevelingen of aanpassingen te komen.

### **2.1.4 Epistemologische benadering**

De kennis die ik nodig heb voor mijn onderzoek komt van de bezoekerwilligers die met de thuisliturgie gaan werken. Het gaat om wat zij zelf zeggen over hun ervaring na het gebruik van de thuisliturgie. Ik verzamel deze data door middel van kwalitatieve interviews met hen. Ik ben me bewust dat de opmerkingen tijdens de interviews constructies zijn van percepties die buiten de interviews gevormd zijn. Het moet in de interviews gaan om de concrete ervaringen in een bepaalde context en situatie van de geïnterviewden. In het onderzoek veronderstel ik dat dat waarheid is (Swinton & Mowat 2013, 32-37). Bij kwalitatief onderzoek is dus sprake van constructies, dat wil zeggen dat de waarheid en kennis en de manier waarop die wordt waargenomen door mensen altijd geconstrueerd is. Daardoor is de realiteit open voor verschillende interpretaties, de realiteit is nooit gefixeerd. Er zijn op die manier verschillende realiteiten die onafhankelijk van elkaar waar zijn. Dit maakt mij als onderzoeker tot een actieve participant aan de interpretatieve ervaring.

Over het algemeen is ons verstaan van de werkelijkheid altijd gefilterd door een proces van interpretatie en constructie, dit wordt beïnvloed door sociale, culturele, spirituele en persoonlijke factoren. Swinton & Mowat (2013, 37) kiezen voor een benadering door middel van kritisch realisme. Deze benadering houdt het midden tussen een waarheid die helemaal te doorgronden is voor mensen en de positie dat niets met zekerheid te zeggen is. Kritisch realisme betekent dat de werkelijkheid door onze constructies iets beter kan worden verstaan, maar dat deze constructies altijd open blijven voor verandering.

Emans (2002, 16) merkt op dat er tijdens interviews sprake is van onderlinge beïnvloeding. De geïnterviewde wordt bijvoorbeeld beïnvloed door de manier van vragen stellen van de interviewer en de interviewer wordt door de antwoorden van de geïnterviewde beïnvloed en stelt tijdens een volgend interview eventueel meer gerichte vragen. Dit wil ik me bewust zijn tijdens mijn onderzoek.

## **2.2 Conceptverheldering: Context en vrijwilligerspastoraat**

Voordat ik inga op de theorie met betrekking tot een liturgisch ritueel instrument van deelvraag 2 (zie paragraaf 2.3) en de pastorale praktijktheorie met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God', van deelvraag 3 (zie paragraaf 2.4), begin ik in deze paragraaf met het verhelderen van deelvraag 1.

Dat is deze vraag: "Welke rol speelt de (kerkelijke) context van bezoekvrijwilligers en pastoranten met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God' tijdens een pastoraal bezoek?" De vraag komt op vanuit het probleemveld.

### **2.2.1 Context: individualisering, pluralisering en subjectivering**

In hoofdstuk 1 is al betoogd dat er hoge verwachtingen kunnen zijn die aan de bezoekvrijwilliger worden gesteld of die de bezoekvrijwilliger aan zichzelf stelt met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale gesprekken. De oorzaak dat hierbij een drempel wordt ervaren hangt zoals gezegd onder andere samen met de individualisering, pluralisering en subjectivering van het geloof.

Luther (1992, 12) wil voor de praktische theologie echter niet alleen naar de problemen van subjectivering en individualisering kijken, maar ook naar de uitdagingen. Hij stelt daarbij onder andere de vraag: Hoe gaat het individu om met zijn religieuze traditie? Voor een antwoord op deze vraag is de theologie of de kerkelijke leer vaak niet meer normatief. Het draait volgens Luther om de geleefde religie vanuit een lekenperspectief. Voor mijn onderzoek is dus de eigen theologie van de bezoekvrijwilliger van belang. Wel blijft het volgens Luther een opgave voor de wetenschappelijke theologie om de door de individualisering veroorzaakte pluralisering van het geloof communicatief te verhelderen en vruchtbaar te maken (Luther 1992, 13). Het is belangrijk dat de praktische theologie zich bezig houdt met het individu, de bezoekvrijwilliger en de pastorant, op de plaats waar die zich bevindt in het alledaagse leven (Luther 1992, 18). Objectief gezien is er sprake van marginalisering van de kerkelijke betrokkenheid en juist dan blijft de vraag van belang hoe het idee van God een rol kan spelen in de biografie (Luther 1992, 22, 44). De communicatie hierover met een ander betekent het aftasten van grenzen. Men moet proberen om zich in de ander te verplaatsen vanuit empathie (Luther 1992, 51). Dit aansluiten van de bezoekvrijwilliger bij de pastorant speelt bij mijn onderzoek een rol en heeft onder andere te maken met de theologie van de bezoekvrijwilliger.

Ook voor Ganzevoort & Visser speelt de context van het pastoraat een rol bij de doordenking daarvan. Zij schrijven: “Wat voor de een behulpzaam is, dat schrikt de ander af. Woorden die de één als veel te christelijk beleeft, die zijn voor de ander nog lang niet expliciet gelovig genoeg” (Ganzevoort & Visser 2007, 41). De één heeft nog houvast in het vertrouwde patroon van geloofsvoorstellingen, terwijl dit voor de ander nietszeggend is geworden en zelfs weerstand kan oproepen (Ganzevoort & Visser 2007, 41-42). Vooral voor ouderen kunnen Bijbelteksten nog veel betekenen, maar zij zijn volgens Ganzevoort & Visser niet de enigen waarvoor het geloof nog iets kan betekenen. Religie is op het microniveau van het individu niet verdwenen. “Zij uit zich bij velen als ‘geleefd geloof’, waaraan de praktische en pastorale theologie meer aandacht dient te besteden” (Ganzevoort & Visser 2007, 46). Dit is waar ik op uit ben door te komen met een liturgisch ritueel instrument voor het pastoraat en daar onderzoek naar te doen in de alledaagse praktijk van de bezoekvrijwilliger.

### **2.2.2 Vrijwilligerspastoraat**

Nog een korte verheldering met betrekking tot de bezoekvrijwilligers waarbij ik mijn onderzoek uitvoer.

De Vries heeft in een artikel over onderling pastoraat een overzicht gegeven van ontwikkelingen op dit gebied in de afgelopen vijftig jaar (De Vries 2014, 167 ev.). Hij laat zien dat in de literatuur formeel drie vormen van individueel pastoraat worden onderscheiden: “onderling pastoraat door (in principe alle) gemeenteleden, pastoraat door (daartoe aangestelde) vrijwilligers en professioneel pastoraat” (De Vries 2014, 174; zie ook Heitink 1998, 130; Ganzevoort & Visser 2007, 26).

De tweede vorm, het vrijwilligerspastoraat, waar het in mijn onderzoek om draait, heeft een plaats binnen het kader van de gemeenteopbouw. Als belangrijkste kenmerken daarvan worden onder andere genoemd: de nadruk op toerusting, de gerichtheid op het individuele pastoraat in de vorm van huisbezoek en de vanzelfsprekendheid van de kerkelijke context (De Vries 2014, 169). Deze kenmerken zijn ook in mijn onderzoek van belang.

### **Samenvatting**

Het is belangrijk om in de huidige context niet te blijven hangen in problemen, maar de uitdagingen te zien voor het geloof in de alledaagse praktijk. Daarvoor is de eigen theologie van de bezoekvrijwilliger van belang omdat het in het pastoraat niet meer draait om de theologie van de kerk, maar vooral om het perspectief van de betrokkenen in het pastorale gesprek. Daarnaast is empathie van de bezoekvrijwilliger belangrijk om aan te kunnen sluiten bij de pastorant. In de volgende paragraaf komt eerst aan de orde wat een liturgisch ritueel instrument als hulpmiddel kan betekenen in de pastorale ontmoeting. Vervolgens worden de pastorale praktijktheorieën beschreven om zicht te kunnen krijgen op de eigen theologie van de bezoekvrijwilliger in het pastoraat.

### **2.3 Conceptverheldering: Liturgisch ritueel instrument**

Om tot een antwoord te komen op mijn tweede deelvraag: ‘waarmee moet rekening worden gehouden bij het gebruik van een liturgisch ritueel instrument tijdens pastorale bezoeken?’ onderzoek ik de theorie met betrekking tot wat het gebruik van zo’n instrument doet.

## **Liturgisch ritueel**

Het gebruik van liturgisch ritueel als een instrument impliceert dat het een functie heeft en een doel wil bereiken. Terwijl in de liturgiewetenschap liturgische rituelen worden beschouwd als nutteloos, maar wel als noodzakelijk.

Post zegt daarover dat ritualiteit behoort tot de categorie van de nutteloosheid.

*“Riten zijn nutteloos en mooi. Ze horen niet tot de categorie van nut, functie, doel en opbrengst. Onze riten lijken nu meer en meer afgerekend te worden op doel, nut, zin, terwijl ritualiteit in wezen doelloos is, zonder zin. Maar let wel: niet zonder betekenis! Ritueel handelen is tijdverspillen, is als het spel van een kind”* (Barnard & Post 2001, 40-41).

In deze situatie kan volgens Post liturgisch ritueel verworden tot decor, folklore of therapie. Barnard, Cilliers, Wepener & Postma (2014, 246) spreken met betrekking tot liturgische rituelen over een ‘royal waste of time’: ze hebben geen doel en geen functie. Ze zijn net zo nuttig als iemand ophalen van het vliegveld, die heel goed zelf zijn koffer kan dragen. Rituelen zijn zinloos, maar mooi. Dit wordt door hen eerst onderstreept om het vervolgens te nuanceren. Er zijn, zoals Gerard Lukken beschrijft, wel functies te noemen voor rituelen. Rituelen hebben verschillende dimensies: mediterende, kanaliserende, therapeutische, expressieve, sociale en ethische dimensies. Rituelen zijn belangrijk voor mensen. Volgens Lukken dragen de verschillende dimensies van rituelen er aan bij dat een ritueel een heilzame betekenis en een krachtige, weldadige uitwerking heeft (Lukken 1999, 54-73; Lukken 2006, 43).

De vraag is of dit is wat we met functioneel bedoelen, nu het in deze tijd voornamelijk gaat om economische waarde. Het gaat bij liturgisch ritueel eigenlijk om tijdverspilling. Barnard e.a. citeren Marva Dawn die over liturgisch ritueel zegt dat het totaal irrelevant is, niet efficiënt, niet krachtig, niet spectaculair, niet productief, en soms geeft het niet eens voldoening, maar toch is het de enige hoop om de wereld te veranderen. Zelf karakteriseren zij liturgie het liefst als spel, een spel van de ontmoeting met de cultuur en met God. Christelijk ritueel reikt naar God en naar andere mensen. Dit spel heeft antropologische en theologische dimensies (Barnard e.a. 2014, 247). Hier is sprake van een interdisciplinaire verbinding van sociologische en theologische inzichten.

## **Antropologische dimensie van spel**

Met betrekking tot de antropologische dimensies van spel in de cultuur herlezen Barnard e.a. Johan Huizinga's *Homo ludens* (1938). Als kenmerken worden genoemd dat spel een vrije daad is, die voor het plezier wordt gedaan, een breuk met het gewone leven, belangeloos én onmisbaar, want spel maakt cultuur en is zelf uitdrukking van cultuur. Spel is afgegrensd in tijd en ruimte. Het scheidt orde, harmonie en ritme. Spel bevat altijd een mate van spanning of onzekerheid. Het heeft een sterk gemeenschapskarakter en scheidt een band die soms langer blijft bestaan dan het spel zelf. En spel is mysterieus, men moet in de regels van het spel ingeleid worden (Barnard e.a. 2014, 251).

Voor nu is het de vraag of mensen nog wel willen deelnemen aan het spel, of dat ze liever toekijken. Volgens Barnard e.a. (2014, 255) is dat niet de algemene trend. Er ontstaan ook nieuwe vormen van spel en de beste spelen en rituelen worden steeds weer herhaald.



Ook mijn thuisliturgie is te beschouwen als een oude vorm van liturgie in een nieuw jasje en daarom schaar ik die hieronder.

### **Theologische dimensie van spel**

Met betrekking tot de theologische dimensies van spel herlezen Barnard e.a. (2014, 255-258) Guardini's *The Spirit of the liturgy* (1997). De basisgedachte voor de metafoor van het spel in theologische zin is het feit dat God zelf een spelende God is, die volgens de christelijke traditie de wereld schiep voor zijn eigen vreugde en daarin mogen mensen met God meespelen (zie ook: Jongsma 2002, 162).

Het is met liturgie als spel net als bij de kunst: het heeft geen economisch doel, maar wel betekenis. Liturgie heeft ook andere dimensies. Er kunnen pastorale, didactische en ethische 'doelen' worden nagestreefd, volgens Guardini (Barnard e.a. 2014, 256). Er is een verbinding tussen schoonheid, waarheid en goedheid. Een te sterke functionele gerichtheid in de liturgie op waarheid doet geen recht aan de ambivalentie van de liturgie en het leven. Liturgisch spel is serieus, vol gelach, maar evengoed met tranen.

Liturgisch ritueel is dus niet instrumenteel met een bepaald doel, maar het dient wel bepaalde zaken op ideologisch/cognitief, sociaal-ethisch, esthetisch en psychologisch gebied. Dat maakt liturgisch ritueel dus niet compleet nutteloos (Barnard e.a. 2014, 266).

Ontmoeting met God gebeurt niet alleen in de liturgie, maar dat is wel de bijzondere plek waar die ontmoeting gezocht wordt en vorm krijgt, daar waar de gemeente is, hoe klein het aantal ook is (Menken 1999, 76).

Hamman (2012, 42-49) beschrijft ook het belang van het spel voor de praktische theologie. Het wordt daar soms als een probleem gezien omdat praktische theologie vaak gericht is op een bepaald doel, een specifieke praktijk in de kerk. Spel is niet gericht op een doel, het is ook niet gebonden aan plaats of tijd, maar aan personen. Dit vraagt om spontaniteit en staat open voor het onverwachte. Praktisch theologen reflecteren graag op herhaalbare processen, bij spel is dit vaak niet mogelijk. Spel is doel in zichzelf, het kan geloof belichamen en het heeft transformerende kracht in zich. Als kenmerken van dit spel worden genoemd: de betrokkenheid op zichzelf, op elkaar en op God, de verbinding van oude en nieuwe vormen, en de mogelijkheid om fouten te maken bij het ontwikkelen van creatieve en soms ongedachte pastorale praktijken. Het is een uitdaging voor de praktisch theoloog om daar onderzoek naar te doen. Vanuit mijn visie dat het gebruik van een thuisliturgie als liturgisch ritueel instrument gezien kan worden als een hulpmiddel bij het spel, wil ik met mijn onderzoek daaraan een bijdrage leveren.

### **Ritueel handelen**

Naast de niet-functionele benadering van liturgisch ritueel geeft Menken een functionele benadering van ritueel handelen en zij onderscheidt daarbij twee soorten rituelen: overgangsrituelen en bestendigingsrituelen (Menken 2005, 33). Overgangsrituelen begeleiden en markeren overgangen in de levensloop van mensen. Bestendigingsrituelen wekken een gevoel van saamhorigheid of ze bestendigen dat. Pastoraat kan volgens Menken een sterk bestendigend karakter hebben (Menken 2005, 34). Haar definitie van ritueel is: "Rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalige of herhaalde, veelal symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamenlijk en interactief betrokken is op een werkelijkheid die in het ritueel zelf present wordt gesteld" (Menken 2005, 36).

In het pastoraat maakt Menken onderscheid tussen drie functies van rituelen die met elkaar in verband staan (Menken 2005, 63). Het gaat om de psychohygiënische functie: het ordenen, transformeren en kanaliseren van de emoties van het individu. Daarnaast de sociale functie: het wekken en bestendigen van de saamhorigheid van de groep. Daarbij wordt soms een ideaalbeeld hoog gehouden zoals het samen lezen uit de bijbel of samen bidden. En tot slot de bezinnende of lerende functie van het betekenisstelsel. Dit heeft bij een religieus ritueel te maken met bezinning op het transcendente, op God. Menken zet deze functies in een functiedriehoek om de verbindingen te laten zien. Deze functiedriehoek is belangrijk voor de analyse, het interpreteren, de evaluatie en het waarderen van rituelen (Menken 2005, 71). De evaluatie kan helpen bij deskundigheidsbevordering van de pastor. Het kan ook helpen bij de voorbereiding op het ritueel handelen voor een volgende keer. De theorie van Menken met betrekking tot de functiedriehoek is ook bij mijn onderzoek van belang. Het geeft een goed beeld van de verbindingen waarvan sprake is bij het ritueel handelen.

### **Samenvatting**

Gebruik van liturgisch ritueel is te zien als een spel van de ontmoeting met andere mensen en met God. Daarom heeft het een antropologische dimensie. Het is een spannende onderbreking van het gewone leven, die zorgt voor verbinding met elkaar. Ook heeft het een theologische dimensie. Liturgie is de bijzondere plek waar de ontmoeting met God gezocht wordt. Het heeft geen doel, maar wel zin of betekenis. Dit spel is doel in zichzelf en heeft transformerende kracht.

De verbinding met de ander en met God waarvan sprake is bij de antropologische en theologische dimensie van spel kunnen met behulp van de functiedriehoek van Menken worden geanalyseerd en geïnterpreteerd. Dit is wat ik doe bij mijn onderzoek.

In de volgende paragraaf geef ik een beschrijving van de pastorale praktijktheorieën om daarmee meer zicht te krijgen op wat pastoraat is en wat dit betekent voor bezoekerwilligers.

## **2.4 Conceptverheldering: Pastorale praktijktheorie**

Onderzoek naar pastorale gesprekken en liturgisch ritueel horen bij het kennisgebied van de praktische theologie. Specifiek richt ik me op de pastorale praktijktheorie en daarbinnen op het gebruik van een liturgisch ritueel instrument, in het individuele pastorale gesprek door een bezoekerwilliger, met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God'.

In hoofdstuk 1 heb ik de verschillende definities van pastoraat beschreven waarbij gesproken wordt over het 'ter sprake komen van God' tijdens het pastoraat. Zelf wil ik bij het pastoraat expliciet het verbindende element benoemen, dat is de betrokkenheid op God, op elkaar, op de geloofsgemeenschap en op de traditie.

Mijn definitie van pastoraat voor dit onderzoek is:

*Pastoraat door een bezoekerwilliger is de communicatie en verbinding tussen bezoekerwilliger en pastorant betrokken op elkaar en op God, in verbinding met de geloofsgemeenschap en de traditie.*

De betrokkenheid op God wordt in het individuele pastoraat bewust gezocht en benoemd waarbij een thuisliturgie als instrument kan dienen.

Menken laat zien dat de pastorale identiteit van een pastor drie dimensies kent (Menken 2005, 54) namelijk de persoon, de rol en het theoretische referentiekader. Bij de persoon zijn het eigen geloof en de eigen twijfels van belang. Bij de rol gaat het om het sociale aspect, pastor en pastorant moeten beiden hun rol aanvaarden. En met het theoretische referentiekader worden de theologische veronderstellingen bedoeld. Kennis van de verschillende pastorale stromingen is van belang voor de eigen oriëntatie van de pastor (Menken 2005, 53).

Die stromingen hebben zich in de loop van de tijd ontwikkeld en hebben verschillende reacties en theorieën opgeroepen waardoor weer nieuwe stromingen ontstonden. Om tot een antwoord te komen op mijn derde deelvraag: 'wat reikt de pastorale praktijktheorie aan over het ter sprake brengen van God tijdens pastorale bezoeken?' onderzoek ik een aantal hoofdstromingen. Vervolgens wil ik daarbij mijn eigen positie bepalen.

#### **2.4.1 Kerygmatisch of verkondigend pastoraat**

In het handboek *Pastorale zorg* geeft Heitink een overzicht van de ontwikkeling van de pastorale theologie in de twintigste eeuw (Heitink 1998, 43 ev.). Hij start met het kerygmatisch of verkondigend pastoraat waarvan Thurneysen (1888-1974) een representant is. De pastorale theologie van Thurneysen ontstond in de tijd na de Eerste Wereldoorlog. Een tijd van crisis waarin mensen erg met zichzelf bezig waren en waarin God geen belangrijke plaats innam. Thurneysen wil God en zijn openbaring weer centraal stellen in het pastoraat door de verkondiging van de vergeving van zonden door Jezus Christus. De mens moet dan wel als zondaar zijn schuld belijden. God komt zo centraal te staan. Pastoraat is dan, theologisch gezien, eenrichtingsverkeer. Het gesprek wordt dan een worsteling waarin Gods oordeel en heil klinken. Dit zorgt voor een ingrijpende spirituele ervaring voor zowel de pastorant als de pastor. Thurneysen noemt zielzorg eigenlijk 'bidden' en daarbij kunnen mensen niet zelf beschikken over de goede afloop van het gesprek (Heitink 1998, 44).

Menken geeft bij haar beschrijving van het kerygmatisch pastoraat aan dat het doel van het pastoraat niet de onderlinge ontmoeting van mensen is, maar de ontmoeting van de mens en zijn God (Menken 2005, 48).

Volgens Ganzevoort & Visser is de rol van de pastor in de kerygmatische stroming te omschrijven als getuige. De pastor vertegenwoordigt niet zozeer de christelijke traditie, maar meer het luisteren naar Gods Woord (Ganzevoort & Visser 2007, 72).

Heitink geeft aan dat er bij Thurneysen in zijn latere werk wel een ontwikkeling te zien is van dialectiek naar dialoog. Er ligt dan meer nadruk op het ontmoetingskarakter van het pastorale gesprek. Er is sprake van wederkerigheid, waarin twee mensen zich samen openstellen voor God (Heitink 1998, 44).

In het voorwoord van het boek *De Bijbel ter sprake brengen* van Bukowski zegt Van der Meulen dat we bij het klassieke (huis)bezoek vaak nog wel denken aan de afsluiting met Schriftlezing en gebed (Bukowski 2003, 7-8). De gevaren daarbij kunnen zijn dat het iets vanzelfsprekends wordt, dat het losstaat van het gevoerde gesprek of dat de pastor tot slot toch nog een stukje verkondiging wil meegeven. Het kan dus ook tot misbruik van Bijbel en gebed leiden. Toch geeft hij aan dat we in een tijd van aandacht voor rituelen niet gering moeten denken van een liturgische afsluiting van een gesprek.

Als bezwaar tegen het kerygmatisch pastoraat met zijn gerichtheid op het geloofsgesprek wordt ook wel ingebracht dat de pastor met de geloofsinbreng een breuk veroorzaakt in het pastorale gesprek. Eerst gaat het gesprek over het alledaagse leven van de pastorant en vervolgens breekt de pastor dit gesprek af om over de boodschap van het evangelie te beginnen. Het begrip 'breuk' waar Thurneysen over sprak wordt daarmee dan verbonden. De Vries heeft hier onderzoek naar gedaan en komt tot de conclusie dat Thurneysen de breuk niet op die manier heeft bedoeld, maar als 'storing'. Er moet volgens Thurneysen een breuklijn zijn, een verdieping in het pastorale gesprek waarin God spreekt. Het gaat bij die breuklijn niet om een breuk op een bepaald moment in het gesprek maar om een diepere dimensie van het gesprek (De Vries 2003, 45-60; zie ook: Ganzevoort & Visser 2007, 71).

#### **2.4.2 Therapeutisch of helpend pastoraat**

In het midden van de jaren '60 van de vorige eeuw komt er steeds meer kritiek op het kerygmatische pastoraat. De pastor zou de hulpzoekende mens te veel uit het oog verliezen en vooral bezig zijn met het inbrengen van Gods woord. Ook zou er teveel nadruk gelegd worden op de asymmetrische relatie tussen de autoritaire pastor en de afhankelijke pastorant. Er komt vervolgens in het gesprek meer aandacht voor de mens, die daarin centraal komt te staan (Ganzevoort & Visser 2007, 75; Menken 2005, 48). In de praktijk gaat het bij pastoranten weinig om zaken die te maken hebben met theologie. Het gaat erom dat mensen ontvangen wat ze nodig hebben (Ganzevoort & Visser 2007, 209). Deze stroming wordt het therapeutisch pastoraat genoemd. Het doel van de pastorale begeleiding is om iemand te helpen zichzelf te helpen. Er wordt daarbij gewerkt met methoden uit de psychologie (Menken 2005, 49). De rol van de pastor is dan die van helper. Het gaat meer om de deskundigheid van de pastor als een soort therapeut, dan om de pastor die vertegenwoordiger is van de Godsopenbaring (Ganzevoort & Visser 2007, 83-84). Het is voldoende wanneer de pastor voor zichzelf weet wat zijn diepste inspiratiebron is, daarmee is het theologisch gehalte van zijn optreden gewaarborgd, maar theologische inzichten worden alleen gehanteerd wanneer ze relevant zijn voor de ervaring van de pastorant (Ganzevoort & Visser 2007, 81).

De Vries laat zien dat er sinds de zeventiger jaren een soort taboe rustte op de inbreng van het geloof in het pastorale gesprek. Je mocht alleen over het geloof praten wanneer de gesprekspartner erover begon. Omdat die dat de laatste decennia steeds minder deed kwam het geloof veel minder ter sprake (De Vries 2003, 45).

#### **2.4.3 Evenmenselijk pastoraat**

Naast de pastor als getuige en de pastor als helper noemen Ganzevoort & Visser (2007, 87) ook de stroming met de pastor als metgezel. De pastor wordt dan niet gedefinieerd als ambtsdrager of professional, maar als medemens. De ontmoeting tussen gelijken staat centraal, en daarmee de wederkerigheid, gelijkwaardigheid, persoonlijke betrokkenheid en verbondenheid (zie ook: De Vries 2014, 175-176). Ganzevoort & Visser geven aan dat door het feit dat er in toenemende mate minder professionele pastores beschikbaar zijn, het pastorale werk meer door vrijwilligers wordt gedaan, wat de dimensie van het evenmenselijk pastoraat belangrijker maakt. De pastor wil uitgaan van de behoeften van de gesprekspartner. Dit kan betekenen dat hij of zij bereid is om een woord van Godswege te spreken (Ganzevoort & Visser 2007, 90-91).

Een actuele vorm van het evenmenselijk pastoraat is de praktijktheorie van de presentie. Daarbij is de pastor beschikbaar en ontvankelijk. De pastor heeft geen verborgen agenda. De relatie heeft waarde in zichzelf. Kenmerkend hierbij is dat de pastor de gesprekspartner volgt en bij de ander probeert aan te sluiten (Ganzevoort & Visser 2007, 94).

Smit ziet pastorale communicatie als een uitwisseling van innerlijke ruimte tussen pastor en pastorant. Wanneer zij die innerlijke ruimte voor elkaar openen dan is het mogelijk om van de laag van de feiten naar de laag van de gevoelens te gaan. Vervolgens kan met elkaar gedeeld worden op het niveau van de levensbeschouwing om tenslotte de kern, de laag van de spiritualiteit te raken. Spiritualiteit is een diepgaande ervaring van gekend en doorgrond te zijn (Smit 2006, 34-42).

#### **2.4.4 Hermeneutisch pastoraat**

Bij de stroming van het hermeneutisch pastoraat wordt de pastor wel gezien als tolk of gids. Dit gebeurt onder andere door verbindingen te leggen tussen het verhaal van de pastorant en het verhaal van de traditie (Ganzevoort & Visser 2007, 97). Heitink (1998, 85) ziet dit als een vertaalslag tussen twee polen, namelijk tussen de geloofstraditie en de menselijke ervaring. De theologie richt zich niet alleen op de kennis van God, maar ook op het kennen van God, de ervaring van de gelovige (Heitink 1998, 69). Volgens Heitink maakt de hermeneutische benadering van pastorale zorg de inzichten van de kerygmatische en therapeutische traditie vruchtbaar.

*“De geloofsverbondenheid kan tijdens een huisbezoek tot uitdrukking komen in een lezing uit de Schrift en het uitspreken van een gebed. Er was een tijd dat vanzelfsprekend elk pastoraal gesprek hierop uitliep. Dit heeft geleid tot veel krampachtigheid. In de loop van het gesprek was de bezoeker al voortdurend bezig met de liturgische afsluiting, wat gemakkelijk kon leiden tot slecht luisteren, abrupte overgangen en een magisch ritueel. Dit kan niet de bedoeling zijn. Er doen zich echter ook situaties voor waarin een Bijbelwoord of een gebed aan de ontmoeting een diepere betekenis geeft vanuit het besef samen te staan voor het aangezicht van God (...) Wanneer in een pastorale ontmoeting beide gesprekspartners dit besef delen, groeit het verlangen zich naar Hem toe te wenden. Men kan dit een kairos noemen, een geschenken en daarom geschikte gelegenheid. Hij komt tot ons in zijn Woord, waarvan de Schriften getuigen en wij wenden ons tot Hem in het gebed” (Heitink 1998, 180-181).*

Ganzevoort & Visser (2007, 107-109) kiezen in plaats van ‘hermeneutisch pastoraat’ voor de term ‘narratief pastoraat’. Het gaat niet om het herhalen van wat overgeleverd is, maar om het re-actualiseren van de teksten uit de traditie in de situatie van de pastorant door middel van interpretatie. De pastor kan daartoe bouwstenen aanreiken vanuit de traditie waarin men staat, ook met betrekking tot het spreken met en over God.

#### **2.4.5 Mijn eigen positie**

Voor mijn onderzoek maak ik gebruik van de hiervoor beschreven pastorale praktijktheorieën met betrekking tot het werk van een pastor, om het pastoraat door de bezoeker vrijwilligers van een theoretisch kader te voorzien. Zelf kies ik met het aanbieden van

een thuisliturgie er bewust voor om het gesprek over God en geloof aan te gaan. Dit past bij het kerygmatisch pastoraat. Wel vind ik het daarbij van belang om aan te sluiten bij de pastorant. Dit is een belangrijk kenmerk van het evenmenselijk pastoraat. Bij het tot klinken brengen van teksten uit de traditie is het doel om te raken aan de ervaring van de pastoranten in hun situatie. Daarin is het hermeneutisch pastoraat te herkennen. Bij de thuisliturgie is de keuze beperkt tot de teksten van een aantal Psalmen. In de Psalmen komen heel veel thema's uit het leven van mensen aan de orde.

Alleen het therapeutisch pastoraat is misschien niet expliciet aan te wijzen bij gesprekken waarin een thuisliturgie wordt gebruikt. Al vind ik wel dat de pastorant centraal moet staan tijdens het pastorale gesprek.

De Vries (2015, 6-24) spreekt naar aanleiding van zijn onderzoek met betrekking tot *Het pastorale gebed als afsluitingsritueel* over het samenwerkingsmodel als pastoraal model. Het gebruik van een thuisliturgie past mijns inziens goed in dit model. Er is daarbij aandacht voor verschillende aspecten uit de pastorale modellen, zoals het aansluiten bij de ander, het risico dat het ritueel een kunstje wordt en het belang van de rol van gids voor de pastor.

In het samenwerkingsmodel is gemeenschap belangrijk, bijvoorbeeld niet alleen bidden vóór de ander, maar ook met de ander. Dit vanwege de energetische en performatieve werking van het liturgisch ritueel. De Vries pleit vanuit het samenwerkingsmodel voor een herwaardering van het gebed als afsluitingsritueel. Met een thuisliturgie zet ik in op nog meer samenwerking tussen pastor en pastorant: naast samen bidden ook samen lezen, samen stil zijn en samen zingen, om zo samen met en over God te kunnen spreken.

### **Samenvatting**

Met kennis van de pastorale praktijktheorie is het mogelijk om inzicht te krijgen in de theologie en daarmee de vooronderstellingen van de bezoekerwilliger met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God' tijdens het pastorale bezoek.

Wil de bezoekerwilliger bewust God centraal stellen en op die manier verkondigend bezig zijn en is er op die manier sprake van een verdieping in het gesprek, zoals in het kerygmatisch pastoraat?

Of wil de bezoekerwilliger de ander vooral helpen en wordt over het geloof alleen gesproken als de ander daarover begint, zoals in het therapeutisch pastoraat?

Of is de bezoekerwilliger uit op een ontmoeting tussen gelijken met de pastorant, waarbij over God gesproken wordt als daar behoefte aan is, maar waarbij vooral de relatie met de ander centraal staat, zoals in het evenmenselijk pastoraat?

Wil de bezoekerwilliger misschien de bijbelse teksten of verhalen actueel maken voor het leven van de pastorant en op die manier aansluiten bij de ander, zoals in het hermeneutische pastoraat?

Het samenwerkingsmodel waarin verschillende elementen van de verschillende pastorale praktijktheorieën samenkomen is mijn eigen uitgangspunt, waarbij een thuisliturgie naar mijn idee goed past.

In het volgende hoofdstuk beschrijf ik eerst de methodologie van mijn onderzoek. De onderzoeksresultaten volgen daarna in hoofdstuk 4.

### **3 Methodologie**

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de door mij gezette stappen in dit onderzoek. Ik geef een verantwoording van mijn keuze voor een kwalitatief onderzoek. Verder komen onder andere de deelnemers, de afbakening van het onderzoek, de analyse van de data en de betrouwbaarheid aan de orde.

#### **3.1 Verantwoording**

##### **Kwalitatief onderzoek**

Bij mijn onderzoek heb ik gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode waarbij mijn probleemstelling als richtsnoer fungeert. Het gaat me daarbij om diepgaande informatie die ik bij een beperkt aantal bezoekerwilligers verzamel. In overleg met mijn begeleider was ik van plan minimaal zes interviews af te nemen. Ik kies niet voor een kwantitatief onderzoek waarbij vanuit de literatuur vooraf een theorie wordt gebruikt om hypothesen uit af te leiden om die vervolgens te toetsen bij veel respondenten (Boeije 2005, 17-18).

In mijn onderzoek gaat het om het inbrengen van een nieuw instrument waarmee ervaringen worden opgedaan. Deze ervaringen van de bezoekerwilligers zijn de gegevens die ik verzamel. Daarbij heb ik wel bepaalde vooronderstellingen, opgedaan vanuit de literatuur, die richting geven aan mijn interviewvragen.

Een deel van mijn onderzoek bestaat uit literatuurstudie, weergegeven in hoofdstuk 2. Daarnaast heb ik voor de empirische methode van kwalitatief onderzoek gekozen, door middel van halfgestructureerde open interviews (Swinton & Mowat 2013, 44-46, Beuving & De Vries 2015, 39-41 en Boeije 2005, 57-58), omdat dit een goed beeld geeft van de concrete ervaringen van de bezoekerwilligers tijdens de pastorale bezoeken. Ik gebruikte daarbij een *topiclist* (zie bijlage 3). Wanneer het gaat om ervaringen van mensen is het belangrijk om gericht door te vragen (Beuving & De Vries 2015, 90-92), ook daarom is kwantitatief onderzoek met behulp van bijvoorbeeld een schriftelijke enquête niet geschikt. Een participerende observatie als kwalitatieve methode is belastend voor het pastorale gesprek tussen de bezoekerwilliger en de pastorant. Dit levert, net als een audio- of video-opname, materiaal op met betrekking tot het verloop van het pastorale gesprek, maar niet met betrekking tot de eigen ervaringen van de bezoekerwilliger, en dat is waar het mij bij dit onderzoek om gaat.

In praktisch theologisch onderzoek wordt over het algemeen de voorkeur gegeven aan een kwalitatieve benadering. Dit is meer in overeenstemming met een hermeneutische invalshoek (Menken 2000, 14). Er is bij mijn onderzoek, net als bij het onderzoek van Menken naar rituelen in het individuele pastoraat, een spanningsveld tussen een normatieve en een functionele benadering om te komen tot een eigen standpuntbepaling (Menken 2000, 14). Dit geldt in mijn onderzoek zowel voor mij als praktisch theoloog, als ook voor de betrokken bezoekerwilligers.

#### **3.2 Deelnemers**

##### **Kerkelijke context**

Mijn onderzoek heb ik gedaan bij twee kerkelijke gemeenten. De keuze voor deze twee gemeenten is pragmatisch geweest. Ik was eerst van plan om slechts in een gemeente, die voor mij geografisch gunstig ligt, onderzoek te doen. Na toestemming van de kerkenraad en mijn verzoek om medewerking aan de predikanten ontving ik van een van hen een

uitnodiging om mijn plan te presenteren tijdens een bijeenkomst van een pastoraal beraad in een van de drie wijken van de gemeente. Er waren die avond tien bezoekerwilligers aanwezig waarvan er drie aangaven te willen meewerken aan mijn onderzoek. Helaas haakten twee van de drie al snel weer af. Hen heb ik in het kader van mijn onderzoek wel mogen interviewen.

Om toch aan de door mij gewenste zes medewerkers te komen heb ik aan de vier pastorale ouderlingen van de gemeente waar ik een jaar geleden stage heb gelopen gevraagd om hun medewerking. Twee van hen werden helaas ziek, de andere twee hebben meegewerkt.

Vervolgens kreeg ik van een van de andere predikanten van de eerder genoemde gemeente een lijst van bezoekerwilligers die ik mocht benaderen. Van deze mensen hebben er nog zeven toegezegd om mee te doen. Ook van hen werd er een ziek en een ander heeft de kaartjes niet gebruikt, maar hem mocht ik wel interviewen voor mijn onderzoek.

### **Instructie**

Ik heb een deel van de deelnemers door middel van een groepsbijeenkomst geïnstrueerd, de rest heb ik individueel benaderd en instructies gegeven. Tijdens de uitleg was er altijd een moment waarop ik ook daadwerkelijk de thuisliturgie samen met de deelnemer(s) gebruikte, zodat ze zich daarvan een beeld konden vormen. Alle deelnemers ontvingen een brief met daarin een schriftelijke weergave van mijn uitleg en een door mij opgesteld en zogenaamd *Informed Consent* (Boeije 2005, 124) waarmee zij expliciet akkoord gaan met deelname aan het onderzoek en mij de ruimte geven om de vergaarde informatie te gebruiken in het kader van mijn onderzoek en daarbuiten. Dit gebeurt op een verantwoorde manier, die past bij de vertrouwelijkheid van de informatie (zie bijlagen 1 en 2).

Naast de acht interviews met deelnemers die bereid waren om de thuisliturgie te gebruiken bij hun bezoeken, heb ik ook drie interviews gehouden met de deelnemers die in eerste instantie aangaven te willen meewerken aan het onderzoek, maar die zich vervolgens terugtrokken omdat ze het gebruik van een thuisliturgie tijdens hun bezoeken toch niet zagen zitten. Ik heb hen, met een enigszins aangepaste *topiclist*, geïnterviewd om zo een breed beeld te krijgen van de betekenis die het gebruik van een liturgisch ritueel instrument wel of niet kan hebben.

### **Toestemming**

Tijdens de instructie sprak ik vanuit mijn eigen ervaringen. Ik vroeg de bezoekerwilligers om een aantal weken lang pastorale bezoeken af te leggen en daarbij gebruik te maken van een thuisliturgie. Vervolgens maakte ik met alle bezoekerwilligers afzonderlijk een afspraak voor een individueel interview. Voorafgaand aan deze interviews vroeg ik aan de deelnemers toestemming om geluidsopnames te mogen maken, die werd me na mijn uitleg over de vertrouwelijkheid daarvan en de manier waarop ik daarmee zou werken, in alle gevallen gegeven. Dat de opnameapparatuur in zekere zin meeluistert heeft, voor zover ik kan inschatten, niet storend gewerkt. Het voordeel is dat niets verloren gaat van wat er tijdens de interviews gezegd wordt en ook is het een voordeel dat ik geen antwoorden hoeft te noteren en mijn aandacht daarom helemaal op het gesprek kan richten (Emans 2002, 25). De interviews heb ik vervolgens getranscribeerd en daarna ter verificatie aan de geïnterviewden voorgelegd (zie ook paragraaf 3.6).

Vanuit ethisch oogpunt vraag ik de bezoekerwilligers om altijd aan de pastorant toestemming te vragen voor het gebruik van de thuisliturgie en het aansteken van een



lichtje. Wordt die toestemming niet gegeven dan kan men de thuisliturgie niet gebruiken tijdens het gesprek. Misschien is het wel mogelijk om het kaartje achter te laten.

### **3.3 Afbakening van het onderzoek**

Ik heb overwogen om in mijn onderzoek een vergelijking te maken tussen professionele en niet-professionele pastores en de vraag hoe het gebruik van een thuisliturgie bij hen werkt. Daar heb ik vanaf gezien omdat het onderzoek dan te breed wordt. Misschien kunnen professionele pastores het kaartje met de thuisliturgie makkelijk integreren tijdens hun pastorale gesprekken, maar het kan ook zijn dat zij er juist van afwijken omdat ze zelf al een eigen manier van werken hebben ontwikkeld. Wel zijn zij waarschijnlijk op de hoogte van de verschillende theorieën omtrent pastoraat en is daardoor een link naar de literatuur te leggen.

Ik kies dus voor een onderzoek bij de niet-professionele pastores. Hen bied ik graag mijn kaartjes aan omdat ik bij hen een hogere drempel en meer spanning verwacht om tijdens het pastorale gesprek God ter sprake te brengen.

Ik heb ook overwogen om tijdens de interviews aan de bezoekerwilligers te vragen naar de ervaringen van de pastoranten bij het gebruik van de thuisliturgie. Hier zie ik vanaf omdat het in dat geval gaat over de interpretatie en de reflectie van de pastor op de reactie van de pastorant (Swinton & Mowat 2013, 55). Het is niet mijn bedoeling dat de bezoekerwilligers voor mij onderzoek gaan doen. Ik beperk me dus tot datgene wat de bezoekerwilligers zeggen over het gebruik van de thuisliturgie, dus over hun eigen ervaring daarmee. Daarbij kan de reactie van de pastorant natuurlijk wel een belangrijke rol spelen voor de eigen ervaring van de bezoekerwilliger. Die vraag wil ik hen daarom wel voorleggen.

### **3.4 Data en analyse**

De data worden door mij geanalyseerd, verklaard en daarna getoetst. De analyse gebeurt met behulp van een indeling in categorieën met codes, sleutelwoorden of kernbegrippen (Beuving & De Vries 2015, 106-108). Gekeken moet worden wat van belang is. Ik heb de getranscribeerde teksten van de interviews een aantal keer goed doorgenomen. Daarbij heb ik gezocht naar thema's of categorieën in de data die relevant zijn bij mijn onderzoeksvraag (Boeije 2005, 66). Ik heb bij het analyseren gebruik gemaakt van het programma Kwalitan (zie <http://www.kwalitan.nl/>).

Ik heb eerst alle data gecodeerd met codes die zo dicht mogelijk bij de tekst van de data zelf bleven, meestal door een letterlijk woord of een zin over te nemen, soms ook door een al eerder gebruikte code toe te kennen. Verschillende, bij elkaar passende codes heb ik samengevoegd tot categorieën. Door middel van constante vergelijking heb ik gekeken naar overeenkomsten en verschillen (Boeije 2005, 75-76). Daardoor konden diverse categorieën worden samengevoegd. Uiteindelijk bleven er vijf relevante categorieën over: 'context', 'instrument', 'betrokkenheid op de ander', 'God ter sprake brengen' en tot slot de categorie 'zelf', waarbij het gaat om de eigen ervaring en normativiteit van de bezoekerwilliger.

Bij mijn interpretatie van de gegevens heb ik gebruik gemaakt van de literatuur. Met de verkregen data wil ik een antwoord geven op mijn onderzoeksvraag en deelvragen (Beuving & De Vries 2015, 90-92).

## Deelvragen

De eerste deelvraag naar de context heb ik beantwoord door in de data te zoeken naar alles wat de bezoekerwilligers noemen met betrekking tot hun eigen (kerkelijke) context en de context van hun pastoranten. Dit leverde de categorie 'context' op.

De tweede deelvraag heeft te maken met het gebruik van het liturgisch ritueel instrument. De codes die hierbij passen hebben te maken met het gebruik van de thuisliturgie. Deze categorie heb ik 'instrument' genoemd.

Bij de derde deelvraag was de literatuur over pastorale praktijktheorieën van belang, want voorafgaand aan de empirische dataverzameling zorgen de begrippen uit de literatuur en uit eerder onderzoek voor een gerichte focus van de onderzoeker (Boeije 2005, 70). Ik heb me daarom in de data bijvoorbeeld gefocust op wat de bezoekerwilliger benoemt met betrekking tot het aansluiten bij de pastorant. De categorieën die hierbij vooral een rol spelen zijn 'betrokkenheid op de ander' en 'God ter sprake brengen'.

Tot slot is de vierde deelvraag vooral gericht op de positieve en/of negatieve ervaringen van de bezoekerwilliger zelf. Veel van die ervaringen zijn al aan de orde gekomen bij de hiervoor genoemde categorieën. Wat daarin nog miste heb ik de categorie 'zelf' genoemd. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het eigen karakter van de bezoekerwilliger en de eigen normativiteit.

## 3.5 Grounded theory

Voor de beantwoording van mijn onderzoeksvraag en deelvragen heb ik gebruik gemaakt van de methode van *grounded theory* (Beuving & De Vries 2015, 47-63; Boeije 2005, 63). Dit is een werkwijze waarbij de gegevens een hoofdrol krijgen om te komen tot een theoretische beschrijving van een verschijnsel en het verklaren ervan (Boeije 2005, 23).

Beuving & De Vries (2015, 17) spreken over de boog van *naturalistic inquiry*, die helpt om de verschillende fases in het onderzoek op een rijtje te houden en om uiteindelijk tot een *grounded theory* te komen, een soort plattegrond van het werkveld waarop kan worden ingezoomd.

Op basis van eigen ervaringen met het gebruik van een thuisliturgie en na analyse van theorieën in de literatuur heb ik theoretische concepten geconstrueerd (Beuving & De Vries 2015, 60-63). Dit leverde mij topics op voor de interviews. Deze interviews vormen de belangrijkste data voor mijn onderzoek. De literatuur heeft verder geholpen om mijn eigen positie binnen de praktische theologie te verhelderen, ook bij de analyse van en reflectie op de data.

Mijn theologische uitgangspunt is dat God ter sprake komt bij pastorale bezoeken. Mijn onderzoek gaat over wat de bezoekerwilligers daarover zeggen, na hun ervaring met het gebruik van een thuisliturgie. Het gaat om hun receptie (hun ervaring tijdens de bezoeken), hun eerste respons daarop en hun reflectie daarbij. Wat ik als onderzoeker te horen krijg is de stem, de interpretatie, van de bezoekerwilligers (emic). Het is ook hun normativiteit, dus wat zij verwachten en hopen. Dit ben ik me bewust bij mijn onderzoek.

## 3.6 Validiteit, betrouwbaarheid en generaliseerbaarheid

Het is voor mij verleidelijk om in de dubbelrol van bedenker van het instrument en tegelijk als onderzoeker daarvan alleen de positieve resultaten te laten zien. Dit is een risico bij dit onderzoek. Een ander risico kan zijn dat bezoekerwilligers de thuisliturgie gebruiken omdat

ze zich daartoe verplicht voelen in het kader van het onderzoek, dus dat ze het alleen voor mij als onderzoeker doen.

Wat betreft de validiteit en betrouwbaarheid (Beuving & De Vries 2015, 42-44 en Swinton & Mowat 2013, 41-47) heb ik gebruik gemaakt van halfgestructureerde open interviews omdat dit soort kwalitatief onderzoek over het algemeen meer valide is dan kwantitatief onderzoek en het een gevarieerde uitkomst kan geven (Boeije 2005, 145). Bij het selecteren van de respondenten is het daarom belangrijk om te letten op zaken die van belang kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld hun leeftijd of hun betrokkenheid bij de kerk en mogelijke spanningen en weerstanden. In hoofdstuk 5 zal ik hierop reflecteren.

Wat de betrouwbaarheid betreft ben ik afhankelijk van de betrouwbaarheid van de antwoorden die ik krijg, en ook van mijn eigen betrouwbaarheid. Om te zorgen dat het geen subjectief verhaal van mij als onderzoeker wordt bespreek ik mijn methode en de resultaten met iemand die ervaring heeft op dit gebied, namelijk mijn scriptiebegeleider, Reijer de Vries. Ook bespreek ik mijn onderzoek tijdens een bijeenkomst van de onderzoeksgroep Practthesis om op die manier feedback te ontvangen op mijn werkwijze.

Ik leg iedere deelnemer de getranscribeerde en geanonimiseerde tekst van zijn of haar eigen interview voor met de vraag of het klopt wat er staat (member-checking, zie Beuving & De Vries 2015, 44), zodat ik de teksten voor mijn onderzoek kan gebruiken. Verder zorg ik voor een goede verantwoording van alle stappen die ik zet. Op deze manier heb ik mij naar beste weten gehouden aan de Nederlandse gedragscode Wetenschapsbeoefening (Vereniging van Universiteiten VSNU, 2014).

Ik voer mijn onderzoek uit bij slechts twee gemeenten, daardoor kan niet gegeneraliseerd worden naar alle gemeenten en naar alle bezoekerwilligers. Wel verwacht ik dat anderen de problemen herkennen die ik bij het probleemveld schets (Swinton & Mowat 2013, 46-47).

### **Samenvatting**

In dit hoofdstuk heb ik mijn methodologie verantwoord. Daarbij heb ik verheldering gegeven over de deelnemers, de afbakening van het onderzoek en mijn omgang met de data. Op deze manier wil ik een betrouwbaar beeld schetsen van dit onderzoek.

In het volgende hoofdstuk beschrijf ik de onderzoeksresultaten en geef daarop mijn reflecties.



## 4. Onderzoeksresultaten en reflectie

In dit hoofdstuk beschrijf ik de resultaten die uit de gehouden interviews naar voren zijn gekomen met betrekking tot de thuisliturgie en reflecteer ik op die resultaten met behulp van de theorie.

### 4.1 Analyse van de interviews

Voor de transcripties van de interviews heb ik de respondenten, elf in totaal, anoniem gemaakt (B1 tot en met B11, waarbij 'B' staat voor 'bezoekvrijwilliger').

Ik maak in dit onderzoek onderscheid tussen de bezoekvrijwilligers die de thuisliturgie wel gebruikt hebben en zij die hem niet hebben gebruikt. De eerste groep bestaat uit vijf vrouwen (B1, B3, B6, B7, B9) en drie mannen (B2, B4, B8). Twee van hen dienen in het ambt van ouderling (B4, B9), de rest is bezoekvrijwilliger namens de gemeente. De tweede groep bestaat uit twee vrouwen (B10, B11) en een man (B5), zij zijn alle drie bezoekvrijwilliger.

In totaal is de thuisliturgie tijdens achttien pastorale bezoeken gebruikt. Bij vier bezoeken is de thuisliturgie aangeboden, maar niet gebruikt omdat de pastorant dit niet wilde.

#### 4.1.1 Codes en categorieën

De getranscribeerde teksten van de interviews heb ik geanalyseerd met behulp van codering (Boeije 2005, 67). Ik heb de teksten nauwkeurig doorgenomen en gezocht naar thema's of categorieën in de data die relevant zijn bij de onderzoeksvraag en deelvragen.

Een voorbeeld van dit coderen is te zien aan de hand van een citaat van een van de bezoekvrijwilligers:

*“Ze (de pastorant) zei: ‘Wat is dit een mooi gesprek geweest, anders blijven we toch wat meer aan de oppervlakte steken’. Ik was het met haar eens. Maar we meenden allebei dat het gebruik van het kaartje niet zal werken bij bezoeken bij mensen die gewoonlijk al niet over geloof willen praten. Ik zal het in februari nog eens gebruiken bij een meelevende dame, maar weet niet of ik het aandurf bij een onverschillig bezoekje. Ik vond dit bezoek veel beter en diepgaander dan een bezoek zonder kaartje” (B3).*

De woorden *“Wat is dit een mooi gesprek geweest, anders blijven we toch wat meer aan de oppervlakte steken”* en *“Ik vond dit bezoek veel beter en diepgaander dan een bezoek zonder kaartje”* kregen de code 'verdiepend'. De code 'zelf' werd gekoppeld aan *“Ik was het met haar eens”*. De zin *“Maar we meenden allebei dat het gebruik van het kaartje niet zal werken bij bezoeken bij mensen die gewoonlijk al niet over geloof willen praten”* kreeg de code context en de zin *“Ik zal het in februari nog eens gebruiken bij een meelevende dame, maar weet niet of ik het aandurf bij een onverschillig bezoekje”* codeerde ik met 'context' en met 'spannend'. Zo ontstonden er een aantal belangrijke thema's die ik uiteindelijk waar mogelijk in elkaar heb geschoven, bijvoorbeeld de codes 'verdiepend', 'geloofsgesprek', 'de teksten zijn betekenisvol' en 'betrokkenheid op God' zijn vanwege de inhoudelijke overlap één categorie geworden, namelijk 'God komt ter sprake'. Zo heb ik de data teruggebracht tot vijf relevante categorieën namelijk: 'context', 'instrument', 'betrokkenheid op de ander', 'God komt ter sprake' en 'zelf', die allemaal in meer of mindere mate te herkennen zijn in de afzonderlijke interviews. Deze categorieën verbind ik met de deelvragen van mijn

onderzoek. Per interview heb ik een korte samenvatting gemaakt van iedere categorie. Deze samenvattingen vormen het uitgangspunt bij de analyse van de interviews die hierna volgt.

## **4.2 Analyse van de categorieën**

### **4.2.1 Categorie: Context**

Uit de interviews blijkt dat de context bij alle bezoekerwilligers een belangrijke rol speelt met betrekking tot hun ervaring met de thuisliturgie. Het gaat daarbij aan de ene kant om de context van de kerkelijke gemeente en aan de andere kant om de persoonlijke context van zowel de bezoekerwilligers als de pastorant(en), zoals uit het voorbeeldcitaat in de vorige paragraaf ook blijkt. De persoonlijke context is daar zichtbaar in de opmerking *“mensen die gewoonlijk al niet over geloof willen praten”* en de kerkelijke context is zichtbaar in *“een meelevende dame”* en *“een onverschillig bezoekje”*.

#### **4.2.1.1 Resultaten**

##### **Kerkelijke context**

De onderdelen van een liturgie op de kaartjes roepen bij de bezoekerwilligers en bij de meeste pastoranten herkenning op. De gebruikte teksten zijn bekend. Dit zorgt ervoor dat ze verbinding ervaren met de kerkelijke gemeenschap of traditie (B4, B6, B7, B8, B9).

Een van de respondenten vertelt: *“Ik vraag haar: ‘Wil je het zien?’, ‘O, ja, Zegen ons Algoede, dat versje kennen we, dat kunnen we met z’n drieën zingen”* (B2). Een ander zegt: *“Samen hebben we gelezen, ik hardop. Ze vond het ook mooi, een minikerkdienst”* (B7).

Volgens sommige bezoekerwilligers is het gebruik van een thuisliturgie daarom heel geschikt voor mensen die niet meer naar de kerk kunnen gaan (B6, B8). Dat kan dan de aanleiding zijn om een thuisliturgie te gebruiken.

*“Ik vond het bijzonder dat je samen met elkaar het lied gezongen hebt wat aangegeven wordt. Een mooie ervaring om samen te doen. Voor de mensen zelf natuurlijk ook kreeg ik de indruk. Want eigenlijk in alle gevallen zijn de mensen niet meer in de gelegenheid om naar de dienst te gaan. Dat zijn ze kwijt. En dit was gewoon even een moment van toch nog even met elkaar”* (B8).

Een van de ouderlingen merkt op dat ze zelf wel eens schroom ervaart om over God te spreken, maar dat ze aan de andere kant denkt dat mensen het toch wel verwachten (B9). De andere ouderling (B4) heeft de ervaring dat hij wel eens aanbiedt om iets uit de bijbel te lezen, maar dat het dan toch niet gebeurt omdat de mensen het wel goed vinden dat hij is geweest, maar dat ze toch eigenlijk verwachten dat de predikant komt. Van de overige bezoekerwilligers gaf niemand aan zich bij pastorale bezoeken verplicht te voelen om God ter sprake te brengen.

##### **Persoonlijke context**

Bij de persoonlijke context gaat het in deze paragraaf over de ervaringen uit de eigen biografie van de bezoekerwilliger die zij in kerkelijk verband in hun eigen verleden hebben opgedaan. Dit speelt een rol bij de weerstand die zij eventueel ervaren. Bij de categorie ‘zelf’ (zie paragraaf 4.2.5) komen de aspecten ‘karakter’ en ‘normativiteit’ van de bezoekerwilliger aan de orde.

Negen van de elf respondenten benoemen de weerstand die er wel of niet kan zijn bij bezoekvrijwilligers en bij pastoranten om God ter sprake te brengen. Het zien van de thuisliturgie riep voor de meesten herinneringen op aan vroeger. Sommigen noemden het iets voor zware kerken en iets voor ouderen. Een van hen zegt:

*“Ik heb aan mijn ouders gedacht, toen had je nog huisbezoek, dan gingen de schuifdeuren dicht in de voorkamer. Ik denk dat het in die tijd gepast zou hebben, want dan hoorde je ze ook hardop bidden, maar zo is het niet meer. (...) Ik weet niet of het nog helemaal in deze tijd past, zoals jij het hebt opgezet. Ik weet niet, je hebt toen geloof ik iets gezegd over jouw achtergrond, dat je eigenlijk uit een zwaardere kerk komt. Zo was het bij mijn ouders vroeger ook” (B11).*

Een bezoekvrijwilliger zegt over de pastoranten: *“Nu zijn het allemaal jonge mensen en als ik daarmee aankom, hiermee, dan... dat zie ik niet zitten” (B5).* Op de vraag hoe hij het zelf zou vinden als hem dit wordt aangeboden zegt hij: *“Als bij mij een ouderling zou komen op huisbezoek dan zou ik zeggen: er zijn wel verzen bij die ik best wel mooi vind, maar ik zou bijna zeggen: van mij hoeft het niet” (B5).*

Een andere bezoekvrijwilliger heeft ooit een negatieve ervaring opgedaan tijdens een gesprek met iemand uit de eigen gemeente waarbij het ging over het spreken over geloof. Ze zegt:

*“Dat heeft wel iets met mij gedaan. Toen heb ik me eigenlijk veel meer teruggetrokken en ben ik veel voorzichtiger geworden in het delen van persoonlijke dingen die ik van heel erg groot belang vind en die te maken hebben met een persoonlijke relatie met God (...) Het is toch belachelijk en te gek dat één iemand met zo'n negatieve reactie dat teweeg kan brengen, maar het heeft me toch teruggeduwd zeg maar” (B9).*

Dit heeft er lange tijd voor gezorgd dat ze schroom had om tijdens huisbezoeken bij mensen van de eigen protestantse gemeente, over het geloof te spreken.

#### **4.2.1.2 Reflectie**

##### **Kerkelijke context**

De pluralisering van geloof, als kenmerk van de huidige context is zichtbaar waar bezoekvrijwilligers namens de kerk gemeenteleden bezoeken waarvan een deel aangeeft wel lid te willen zijn, maar de kerk niet nodig zegt te hebben (B2). Of anderen die een bezoekje vanuit de kerk wel op prijs stellen, maar niet over het geloof willen praten met de bezoekvrijwilliger (B7). Bij deze mensen wordt de thuisliturgie dus niet gebruikt.

Uit mijn onderzoek blijkt ook dat de vanzelfsprekendheid om God ter sprake te brengen, zoals ik in mijn inleiding betoogde, inderdaad verdwenen is. De bezoekvrijwilligers zoeken over het algemeen voor het afleggen van bezoeken met een thuisliturgie mensen uit die vertrouwd zijn met het geloof en die gewend zijn om kerkdiensten te bezoeken, dus gelijkgezinden.

Bij beide ouderlingen die meewerkten aan mijn onderzoek was er sprake van de verwachting, of bij henzelf of bij de pastorant, dat God of geloof ter sprake zouden komen.

Bij de overige bezoekvrijwilligers was dit niet het geval. Die spraken in een aantal gevallen over een verlangen van henzelf of van de pastorant om God ter sprake te brengen, maar niet als verplichting. Daarbij is toerusting volgens sommigen gewenst. Dit sluit aan bij de aandacht voor toerusting die door De Vries wordt genoemd als een belangrijk kenmerk van vrijwilligerspastoraat (De Vries 2014, 169, zie paragraaf 2.2.2).

### **Persoonlijke context**

Herinneringen aan huisbezoeken van vroeger komen bij het zien van de thuisliturgie en bij de kennis over de achtergrond van mij, als onderzoeker uit een volgens hen 'zware kerk', naar boven. Dit roept bij sommige bezoekvrijwilligers weerstand op waardoor zij de kaartjes niet willen gebruiken of het iets vinden dat alleen voor ouderen geschikt is.

Ganzevoort & Visser (2007, 46) gaven al aan dat Bijbelteksten vooral voor ouderen veel kunnen betekenen, maar niet alleen voor hen. Dat blijkt ook uit mijn onderzoek waar een van de bezoekvrijwilligers een jonger echtpaar bezocht bij wie de teksten op het kaartje ook een positieve reactie opriepen (B2).

Het afleggen van het bezoek wordt door sommigen spannend genoemd (B3, B9). Ik kwam erachter dat dit niet te maken heeft met de mogelijke weerstand waar men bang voor is, maar eerder met de verwachting van een positieve reactie van de ander.

De bezoekvrijwilligers die de kaartjes niet hebben gebruikt deden uitspraken als: *"Dit past niet bij onze kerk"*, *"Hier hoeft ik niet mee aan te komen"* of *"Dit, dit werkt hier niet"* (B5, B10, B11). Het is de vraag of het hierbij om de kerkelijke context gaat of dat dit meer iets zegt over de persoonlijke context van deze mensen die bijvoorbeeld vanuit hun eigen biografie en ervaringen de thuisliturgie niet willen of durven aanbieden.

### **Eerste deelvraag**

Zoekend naar een antwoord op de eerste deelvraag: "Welke rol speelt de (kerkelijke) context van bezoekvrijwilligers en pastoranten met betrekking tot het 'ter sprake brengen van God' tijdens een pastoraal bezoek?" heb ik gemerkt dat het eigen verleden en het eigen karakter van de bezoekvrijwilliger een belangrijke rol spelen met betrekking tot de vraag of zij het kaartje willen of durven aanbieden of niet. Het gaat daarbij om de verwachting van de bezoekvrijwilliger dat het kaartje aansluit bij de ander en geaccepteerd zal worden. De een gebruikt de thuisliturgie ook bij jongere mensen, de ander ziet dat niet zitten. Voor allemaal geldt dat ze een bepaalde verwachting hebben bij de ontvangst door de pastorant. Hoe die verwachting is bepaalt of ze het instrument niet of juist wel gebruiken. De meesten gebruiken het kaartje alleen bij gelijkgezinden. Opvallend vond ik daarom de reactie:

*"Er is een mevrouw, ik ga er donderdag naartoe met mijn bloemetje van de kerk. Ze is ook helemaal niet echt kerkelijk. Ze vindt het heerlijk dat ik op bezoek kom en dan is het eigenlijk een test van: slaat het aan? (...) Dan zal ik het eens proberen, maar ik denk dat ze zegt: moet dat er nou ook nog bij?"* (B3).

Er is vanuit de context gezien een verschil tussen ambtsdragers en niet-ambtsdragers, waarbij de tweede groep zich niet verplicht voelt om God ter sprake te brengen, terwijl uit de data blijkt dat de ambtsdragers dat gevoel wel hebben. Uit de data is niet duidelijk waarom dit zo is. Het heeft kennelijk wel te maken met de factor 'verwachting'. Want zij denken dat van hen verwacht wordt dat God ter sprake moet komen. Dit kan te maken hebben met een opvatting van een kerkenraad, maar dat blijkt niet uit mijn onderzoek.



De bezoekerwilligers die de kaartjes gebruiken zien ze als een hulpmiddel, daarover gaat de volgende categorie.

#### **4.2.2 Categorie: Instrument**

Bij de categorie 'instrument' komt aan de ene kant het kaartje als hulpmiddel aan de orde en aan de andere kant de inhoud daarvan, namelijk het liturgisch ritueel.

##### **4.2.2.1 Resultaten**

###### **Hulpmiddel**

Het kaartje wordt ervaren als een handzaam hulpmiddel om tot een gesprek over het geloof te komen. Het is makkelijk mee te nemen en achter te laten bij de pastorant (B1, B4, B7, B9). Voor drie bezoekerwilligers (B4, B7, B8) is het een mogelijk alternatief voor de hulpmiddelen die zij al gewend zijn om te gebruiken, zoals hun bijbel, die door een van hen zijn gereedschapskist wordt genoemd (B8) of een gedichtenboekje (B7).

De bezoekerwilligers gebruiken verschillende termen voor het kaartje. Het is een handvat (B4, B5), een handleiding of leidraad (B6), een aanleiding om tot een geloofsgesprek te komen (B7) en een stimulans, zoals een van hen het verwoordt:

*“Het kaartje is de stimulans voor mij, dus de meerwaarde ligt hem in de stimulans om te proberen dichter bij de mensen te komen, via het gesprek wat zich hopelijk ontwikkelt en wat over het geloof gaat” (B2).*

Een van de niet-gebruikers hoopte ook op een handvat, maar dan iets wat bij jongere mensen zou aansluiten (B5). Ook door anderen werden wel ideeën geopperd over bijvoorbeeld een soort visitekaartje met een enkele tekst, voor mensen waarvoor een hele liturgie niet aansluit. Twee van hen hadden het gevoel dat er teveel tekst op de kaartjes staat en dat ze bij specifieke pastoranten misschien maar een deel van wat op het kaartje staat zouden moeten gebruiken (B7, B9). Het gaat in het ene geval om een pastorant die zich niet goed kan concentreren (B9). De ander zegt:

*“Het is niet dat ik zeg: ik zou het nooit meer gebruiken, maar het is ook niet heel kort, je moet er echt wel voor gaan zitten, dus er zijn ook momenten waar ik misschien met één kort gedicht beter toegang zou hebben, dan zou ik dat liever gebruiken. Het kan teveel zijn voor sommige bezoekjes” (B7).*

Drie andere bezoekerwilligers merkten op dat de kaartjes hen hielpen om een ingang te zoeken naar een verdieping van het gesprek (B1, B4, B9). Zelfs wanneer de kaartjes uiteindelijk toch niet werden gebruikt hielp het hen wel om alert te zijn op een moment waarop ze zouden kunnen aansluiten met hun aanbod. Dit bleek bij herhaling, dus wanneer men vaker bezoeken had gebracht, steeds gemakkelijker te gaan.

*“Ik denk uiteindelijk wanneer ik nog meer met de kaartjes zou werken, er mee door zou gaan, dat ik het ergens in mijn hoofd heb zeg maar, al komt dat kaartje misschien niet op tafel, maar dat ik door het gebruik van de kaartjes leer om een ingang te*

*krijgen, een ingang te zoeken, maar dan is het toch wel weer een verborgen agenda” (B9).*

In dit citaat wordt het gevoel van een verborgen agenda benoemd dat bij haar opkomt als ze de kaartjes meeneemt naar een bezoek. Ze lijkt zich daarover schuldig te voelen, maar geeft ook aan hoe waardevol de gesprekken met een kaartje verlopen. Zelf had ze al eens aan de kerkenraad gevraagd om bijvoorbeeld een jaarthema vast te stellen, dat zou dan gebruikt kunnen worden bij de huisbezoeken. Daar is het nog niet van gekomen en de thuisliturgie lijkt een goed alternatief.

Een andere gebruiker gebruikt het woord kunstmatig voor de kaartjes. Zij geeft aan dat het toch mooier zou zijn wanneer een gesprek over het geloof spontaan zou ontstaan. Ze zegt:

*“Nou, ik heb het liefst dat het gesprek gewoon op de een of andere manier vanzelf tot een dieper niveau gaat en dat je dan over het geloof praat vanuit henzelf het liefst, maar anders ook misschien op een reactie op iets dat ik zeg. Terwijl, hier heb je toch echt een concreet soort handvat wat je dan aanreikt” (B7).*

De niet-gebruikers hebben bij het zien van de kaartjes vooral het gevoel dat het te strak is, te stijf en te vormelijk. Ook wordt gezegd dat het teveel ‘opgelegd’ is. Een van hen geeft duidelijk aan geen hulpmiddel nodig te hebben om over het geloof te spreken (B11). God komt bij hen pas ter sprake wanneer de pastoraat erover begint.

## **Inhoud**

De bezoekerwilligers die de kaartjes gebruikten gaven allemaal aan dat de teksten iets te bieden hebben. Het zijn mooie teksten (B1), ze zorgen voor verdieping van het gesprek (B2, B5, B6) en ze zijn opbouwend, ook voor de bezoekerwilliger zelf (B3, B7). De woorden zijn bekend uit de vertrouwde traditie (B3). In de volgende paragraaf komt de verdieping van het gesprek en van de relatie uitgebreider aan de orde.

Een van de bezoekerwilligers gaf aan dat het stil zijn na de lezing van de Psalmtekst niet lukte (B3), samen met de pastoraat had ze op dat moment een heel gesprek over die tekst. Een ander noemde het moment van stilte het lastigste moment omdat het voor mensen lastig is om stil te zijn, ze zien de functie ervan niet (B8) en weer een ander zei het volgende op mijn vraag wat het mooiste moment voor haar was:

*“Even die stilte en toe begon ik met ‘Wat de toekomst brengen moge’, en toen zei ik: wilt u dat zingen? En we hebben dat gezongen. Daar was ze zo ontroerd van. En dat was voor mij eigenlijk, ja, een steun in de rug” (B6).*

Ook anderen hebben met betrekking tot het liturgisch ritueel de ervaring dat het samen zingen van een lied een bijzonder moment is (B2, B8).

Veel bezoekerwilligers benoemen dat de inhoud van het kaartje wel moet passen bij de ander (B1, B3, B7, B8, B9). Ze zoeken ook heel bewust van tevoren uit welk kaartje ze meenemen. Een van hen maakte mee dat de pastoraat meteen aangaf dat de Psalmtekst die op de voorkant van het kaartje stond niet bij hem paste. De bezoekerwilliger liet hem vervolgens zelf een ander kaartje uitkiezen (B3).

Er waren ook kritische geluiden met betrekking tot de inhoud. Twee bezoekerwilligers misten een gedeelte van de Psalmtekst op het kaartje (B3 bij Psalm 23 en B5 bij Psalm 121). Beiden vulden het ontbrekende deel zelf uit hun hoofd aan. Een van hen merkte op dat alleen de vrolijke verzen van Psalm 23 op het kaartje staan (namelijk vers 1-3) en niet de donkere verzen, terwijl die er volgens haar toch echt bij horen. Ze zegt:

*“Waarom je bij sommige zo’n klein stukje maar genomen hebt, waardoor je dan, eigenlijk zou kunnen praten over: het is zo fijn in die grazige weiden en weet ik wat, terwijl toch een belangrijk stuk is dat God juist in de moeilijkheden erbij is” (B3).*

Alle bezoekerwilligers die de kaartjes gebruikten gaven aan dat ze die willen blijven gebruiken. Ze houden ze bijvoorbeeld graag op zak om ze bij de hand te hebben als er een gelegenheid is om een kaartje te gebruiken, omdat het hen helpt om een ingang te vinden om God ter sprake te brengen. Een van hen geeft aan dat hij dit soort kaartjes al jaren geleden had willen hebben toen hij als ambtsdrager bezoeken aflegde (B2).

De kritiek van de niet-gebruikers is vooral dat deze teksten niet meer aansluiten bij de mensen in deze tijd, zoals dit ook al bij de categorie ‘context’ aan de orde kwam.

#### **4.2.2.2 Reflectie**

##### **Hulpmiddel**

Met het aanbieden van de thuisliturgie als hulpmiddel heb ik als doel om het ‘ter sprake brengen van God’ te stimuleren. Met een hulpmiddel kom je tijdens het gesprek tot het spel van liturgisch ritueel. Dat spel is doel in zichzelf, het geeft kracht en zorgt voor verbinding. Zie ook paragraaf 2.3. Dit blijkt in alle gesprekken waar de bezoekerwilligers de kaartjes aanbieden het geval te zijn. De waarde die de thuisliturgie als hulpmiddel voor de bezoekerwilligers heeft ligt vooral in het feit dat zij daarmee een ingang leren zoeken en vinden bij de pastoraat. Het gaat daarbij aan de ene kant om het aansluiten bij het gesprek dat op dat moment gevoerd wordt. Aan de andere kant heeft het met de inhoud te maken. De bezoekerwilligers hopen met wat zij aanbieden aan te sluiten bij de door hen veronderstelde behoefte van de pastoraat aan gesprek over God.

Wel is het opvallend dat een van hen daarbij het gevoel heeft met een verborgen agenda te komen (B9), terwijl een ander vindt dat het toch mooier zou zijn zonder hulpmiddel (B7). Deze opmerkingen laten zien dat er iets schuurt op het moment dat er gewerkt wordt op het snijvlak van de subdisciplines pastoraat en liturgie. Er is verschil in communicatie, pastoraat is gesprek en liturgie is spel. Bezoekerwilligers moeten zich afvragen wat de pastoraat nodig heeft en wat zij zelf kunnen bieden. Op dit punt kan aandacht voor de kritiek vanuit het therapeutisch pastoraat van belang zijn. De bezoekerwilligers willen de mens centraal stellen, daarom kan het gebruik van liturgisch ritueel schuren, omdat daarin juist God centraal wordt gesteld. Wanneer de bezoekerwilligers dat zelf graag wil, maar niet weet of de ander dat wel wil, dan kan de gedachte aan een verborgen agenda ontstaan, of heeft men liever een spontaan gesprek over God. Voor het maken van deze afwegingen kan ruimte zijn bij toerusting.

## **Inhoud**

Geen van de bezoekvrijwilligers heeft bij het liturgisch ritueel de ervaring benoemd van een spel of een moment zonder doel, zoals dit wel in de literatuur wordt benoemd (zie paragraaf 2.3). Het wordt door hen juist opgevat als een goede invulling van het gesprek dat anders oppervlakkig bleef. De bezoekvrijwilligers zien dus vooral de functie. Ze zien naar mijn idee de liturgische dimensie over het hoofd, want vanuit de data interpreteer ik wat zij doen wel als spel zonder doel.

De antropologische dimensie, het samen doen, scheidt een diepere band met elkaar. Daarop zal ik in paragraaf 4.2.3 verder ingaan.

De theologische dimensie komt in paragraaf 4.2.4 aan de orde. Juist deze dimensie zorgde in sommige gevallen voor het aanraken van de emotie. De inhoud van de teksten van de thuisliturgie kan mensen raken, maar het feit dat men bijvoorbeeld samen zingt doet ook iets. Hier spelen andere zintuigen een rol. Klank voegt iets toe en heeft een fysieke dimensie (Barnard e.a. 2014, 199). Het zingen doet een ander appel op mensen, het raakt eerder de emotie. Ook brengt de liturgie de stilte in. Deze liturgische elementen verrijken het pasottraat. Een van de bezoekvrijwilligers gaf aan dat het een steun in de rug is (B6).

Barnard e.a. zeggen over liturgisch ritueel dat het tekst is. Tekst is niet alleen verbaal of geschreven, zij kan ook door middel van het ritueel performatief zijn. Een liturgisch ritueel is een combinatie van discursieve en presentatieve symbolen. In elk liturgisch ritueel wordt een nieuwe tekst geschapen die een interpretatie is van vroegere teksten. Deze tekst betreft het leven op God. De tekst van God wordt geboren in de stilte. Zij is openbaring in de verborgenheid van de verborgen God. De stilte betreft ons leven in dat van God, van wie wij verwachten dat hij de stilte doorbreekt met zijn scheppende woord (Barnard e.a. 2014, 138-166). Ook stilte doet dus iets.

Het is opvallend dat de stilte tijdens de thuisliturgie verschillend wordt ervaren door de mensen. De meesten ervaren het als bezinningsmoment, maar door sommigen wordt de stilte gevuld met gesprek of is het ongemakkelijk (B3, B8). Men kan zich dan niet overgeven aan het spel. Dit laatste kan te maken hebben met het feit dat het spel van het liturgisch ritueel aan de ene kant een formele kant heeft, het is een orde, een liturgie. Aan de andere kant doen we iets wat we normaal in een pastoraal gesprek niet doen.

Omdat de kaartjes verschillende thema's hebben konden de bezoekvrijwilligers een eigen keuze maken. Dit werd ook gedaan. Daarmee probeerden de bezoekvrijwilligers goed aan te sluiten bij de pastorant. De eigen creativiteit van de bezoekvrijwilliger vond ik opvallend. Ze lieten het liturgisch ritueel onderbreken voor gesprek, ze vulden zelf teksten aan (B3, B6) of ze gebruikten slechts een deel van het kaartje. Dit vind ik een goede houding bij het gebruik van een hulpmiddel.

## **Tweede deelvraag**

Zoekend naar een antwoord op de tweede deelvraag: "Waarmee moet rekening worden gehouden bij het gebruik van een liturgisch ritueel instrument en hoe werkt dat in de praktijk?" merk ik dat bezoekvrijwilligers op een ongedwongen manier omgaan met het liturgisch ritueel instrument. Ze bieden ruimte voor reacties tijdens en na het gebruik. Voor hen is het vooral een hulpmiddel waardoor God ter sprake komt. Daarnaast blijkt uit de data dat het gebruik van liturgisch ritueel in sommige gevallen een spel is dat gespeeld wordt en waarbij de spirituele laag wordt aangeraakt (Smit 2006, 65-66). Van deze functie zijn de bezoekvrijwilligers zich van tevoren minder bewust.

De bezoekerwilligers dringen het gebruik van de thuisliturgie niet op, maar proberen wel om een gesprek over koetjes en kalfjes te verdiepen tot een geloofsgesprek en zo betrokken te zijn bij de ander. Hierover gaat het bij de volgende categorie.

#### **4.2.3 Categorie: Betrokkenheid op de ander**

Bij de betrokkenheid op de ander komen twee aspecten aan de orde. Eerst de gelijkwaardigheid en wederkerigheid en vervolgens het aansluiten bij de ander.

##### **4.2.3.1 Resultaten**

###### **Gelijkwaardig en wederkerig**

Verschillende bezoekerwilligers spreken met betrekking tot hun rol over gelijkwaardigheid.

*“Ik heb eigenlijk het gevoel dat ik een gelijkwaardige rol heb met de persoon die ik ontmoet. Dus ik ben er altijd ook niet voor dat ik alleen maar daar heen ga, zij mogen ook hier komen” (B1).*

Deze bezoekerwilliger ziet, met behulp van een thuisliturgie, binnen dit gesprek de ruimte om de ander iets aan te bieden wat voor haarzelf belangrijk is en wat ze met die ander wil delen. Ze geeft aan dat ze dit eerder nooit deed en zegt: *“Daarom vond ik het ook wel intrigerend, het gebeurt eigenlijk zelden dat ik het daarover heb” (B1).*

Het gevoel van gelijkwaardigheid en wederkerigheid kwam ook bij twee andere bezoekerwilligers naar voren (B2, B6). Beiden durfden in het gesprek iets van zichzelf te laten zien, bijvoorbeeld twijfel of het teleurgesteld zijn. Een van hen zegt:

*“Dan ben ik zo teleurgesteld in die mensen die zo hun best gedaan hebben in het kerkelijk bedrijf. En dan is het weg, kerk weg, uitgeschreven. Je kan er niet meer over praten, dat doet me zo zeer. En dan denk ik ook wel: ja joh jij bent gelovig opgevoed, hou jij het vast. Ik bid gewoon: wilt U mij vasthouden. Ik heb iets daarvan laten merken aan dat echtpaar en toen zei zij: mag ik dan straks eindigen met gebed. Want dan wil ik ook voor u bidden. (...) Dan word ik daar heel blij van dat we dan zo met z'n drieën bij elkaar zitten en dat ik dat dan ervaar. En dat zo'n mevrouw dan eindigt met gebed en ook mij in het gebed brengt, dat raakt me dan, ja, daar ben ik heel blij mee” (B2).*

De andere bezoekerwilliger zegt over de wederzijdse openheid: *“Ik denk ook wel: als je dan open bent met iets dat dat de andere mensen wat meer geeft” (B6).* Het maakte dat ze het gevoel had een diepere band met de ander te hebben en ze zegt: *“Het is eigenlijk wel bijzonder om dat dan te merken dat zo'n moment zoiets doet” (B6).* Na het gebruik van de thuisliturgie was de pastorant tegenover haar heel open geweest over dingen die ze nog nooit tegen iemand had gezegd. De bezoekerwilliger zegt: *“Toen liepen de tranen over haar gezicht. Ze zei: ik ben hier zo blij mee” (B6).* Op mijn vraag waarom ze de kaartjes vaker zou willen gebruiken zegt ze: *“Om meer bij de mensen binnen te komen” (B6).*

## **Aansluiten**

Alle bezoekerwilligers vinden het belangrijk om aan te sluiten bij de ander. Een van hen beweerde: *“In principe maakt het niet uit wat ik over het geloof denk. Het gaat erom wat de ander erover denkt”* (B5).

Bij de voorbereiding op een ontmoeting zoeken de bezoekerwilligers een kaartje dat toepasselijk is in de gegeven situatie (B1, B2, B3, B6, B7, B8, B9).

Niet altijd gaat het zoals gewenst. Een van hen merkte op: *“Ik heb zelfs bij haar op een gegeven moment bedacht van zal ik er wel mee verder gaan? Dat ik halverwege denk nou ja nee dit werkt niet”* (B8). Dan is het misschien beter om te stoppen.

Soms werd het aanbod van het kaartje afgewezen (B1, B2, B3, B4, B11). Dit nee werd door de bezoekerwilligers gerespecteerd. Het weerhield de meesten van hen er niet van om het vervolgens weer bij anderen te gebruiken. Een van hen (B11) stopte er daardoor wel helemaal mee.

Vooraf bij de overgang van het gewone gesprek naar het gebruik van de kaartjes probeerden de bezoekerwilligers aan te sluiten en een ingang te zoeken, zoals ook in paragraaf 4.2.2 onder ‘hulpmiddel’ is beschreven. Sommigen hadden al aangekondigd dat ze met ‘iets’ zouden komen (B2, B6, B9). In zo’n situatie verliep de overgang vrij snel. Anderen zochten soms tevergeefs naar een goede ingang (B1, B4). Een van hen vertelde:

*“Toen ze het wegwuifde, toen heb ik het niet zo lang meer gemaakt. Ik had zoiets van ja, weet je, als je het er niet eens over wilt hebben, dan wordt je gesprek ook ineens nutteloos. (...) Het is natuurlijk niet niks als je dat zo aansnijdt, dus je wil daarin ook gezien worden, maar dat zag zij helemaal niet en in die zin had ik zoiets van: nou weet je dan ga ik maar weer”* (B1).

### **4.2.3.2 Reflectie**

#### **Gelijkwaardig en wederkerig**

Termen als gelijkwaardig en wederkerig zijn vooral te vinden bij de stroming van het evenmenselijk pastoraat (zie paragraaf 2.4.3). Ik denk op grond van wat ik van de bezoekerwilligers hoorde dat de meesten van hen zichzelf daaronder zouden scharen. Ze geven namelijk aan dat ze zeker bereid zijn om over God of geloof te spreken wanneer de pastorant daar behoefte aan heeft. Toch kwam dit in veel gevallen niet voor. Nu ze ervaring hebben opgedaan met het gebruik van een thuisliturgie is merkbaar dat alleen presentie wat hen betreft toch wel karig is. De relatie heeft zeker waarde in zichzelf, maar als die verdiept wordt door een geloofsgesprek dan wordt die door beide partijen gewaardeerd. Door het gebruik van de thuisliturgie blijken de bezoekerwilligers bereid om actief het woord van God in te brengen in het gesprek, de meesten van hen deden dit eerder zonder thuisliturgie niet. De bezoekerwilligers waren dus wel bereid om God ter sprake te brengen maar wisten vaak niet hoe ze dat zouden doen.

Het gemeenschapskarakter dat belangrijk is als antropologische dimensie van het liturgisch ritueel als spel (zie paragraaf 2.3) blijkt bij het gebruik van de thuisliturgie aanwezig te zijn. Het gaat om samen doen. De vraag was of mensen dat wel willen, of dat ze liever toekijken. Een van de bezoekerwilligers had de ervaring dat de pastorant het kaartje wilde doorlezen en het vervolgens graag wilde meenemen (B7). Het spel werd dus niet samen gespeeld, wel gaf zij aan dat ze vervolgens een gesprek over het geloof hadden.

Het gemeenschapskarakter werd ook ervaren bij de theologische dimensie van het liturgisch ritueel als spel. Daarbij gaat het zoals Smit dit noemt om de “kunst van het verleiden” (Smit 2006, 61). Hij spreekt over de vier lagen van de innerlijke ruimte, namelijk: feiten, gevoelens, levensbeschouwing en spiritualiteit. De taal van de derde laag waar de taal van de Bijbel zich bevindt leidt het gesprek naar de vierde laag van de spiritualiteit. Smit zegt: “In veel gesprekken zal het spreken ‘over’ als vanzelf spreken ‘van’ worden (...) Het spreken ‘van’ God of ‘van’ wat heilig is, heeft meestal niet veel woorden nodig”. Op die manier komen pastor en pastorant bij elkaar binnen (Smit 2006, 65-66). Dit is wat ik in de data zie gebeuren waar bezoekerwilliger en pastorant heel open tegen elkaar zijn (B6), samen en voor elkaar bidden (B2) en samen het gevoel hebben voor God te staan (B7).

### **Aansluiten**

Het aansluiten bij de ander is een belangrijk element bij alle pastorale stromingen van dit moment. Ook bij het kerygmatisch pastoraat ligt nu meer nadruk op het ontmoetingskarakter van het pastorale gesprek. Het inbrengen van de thuisliturgie werd door niemand van de gebruikers gezien als een plotselinge breuk in het gesprek. In de meeste gevallen waarin de bezoekerwilliger en de pastorant(en) samen het kaartje gebruikten ontstond er juist een verdieping in het gesprek. Dus de breuklijn, de diepere laag van het gesprek, waar Thurneysen op doelde werd merkbaar (zie het slot van paragraaf 2.4.1).

Voordat ik verder ga met het zoeken naar een antwoord op de derde deelvraag: “Wat reikt de pastorale praktijktheorie aan over het ‘ter sprake brengen van God’ tijdens pastorale bezoeken en wat is hiervan te merken bij de bezoekerwilligers?” bespreek ik eerst de categorie ‘God komt ter sprake’ omdat die categorie daarvoor ook van belang is.

#### **4.2.4 Categorie: God komt ter sprake**

De aspecten die in de categorie ‘God komt ter sprake’ aan de orde komen zijn de ‘eigen betrokkenheid op God’, dus hoe de bezoekerwilligers dit zelf ervaren, en ‘het geloofsgesprek’.

##### **4.2.4.1 Resultaten**

###### **Eigen betrokkenheid op God**

Bij vier bezoekerwilligers blijkt hun eigen betrokkenheid op God een rol te spelen bij het ‘ter sprake brengen van God’ doordat zij zich vooraf vanuit hun eigen geloofsbeleving bezinnen en nadenken over wat ze bij het pastorale gesprek gaan doen (B1, B4, B6, B9).

Een van hen heeft voor het kaartje met Psalm 121 gekozen omdat deze Psalm voor haarzelf belangrijk is. *“Die Psalm zegt voor mij altijd ontzettend veel, dat heb ik ook gezegd en ook van die schaduw aan uw rechter- en linkerhand”* (B6).

De twee ouderlingen (B4, B9) geven allebei aan dat ze vooraf aan het bezoek zich voorbereiden door te bidden.

*“Ik heb altijd aan God gevraagd: ‘laat het alstublieft zo zijn dat we het juiste kaartje gebruiken’. Vooraf deed ik dat en als ik terugfietste naar huis en het was een mooie ontmoeting geweest, dan heb ik zoiets van: wauw God, dank u wel dat u er was en dat u het ook geleid hebt of dat u erbij was”* (B9).

Een van de bezoekvrijwilligers vertelde:

*“Nou toen zei ik: zullen we bidden. Ja zei hij, en dat zei hij zo nadrukkelijk en hij las het ook zo nadrukkelijk, ik las ook, maar hij sprak heel nadrukkelijk: Onze Vader die in de hemelen zijt, úw naam worde geheiligd, úw koninkrijk kome, en vergeef ons ónze schulden. Hij zei: dat vind ik namelijk zo mooi dat de naam van God daarin naar voren komt. Hij was steeds echt gericht op mij en op anderen en vooral op God, want het is ónze Vader en niet zomaar in het algemeen. Nou dat was natuurlijk wel iets wat ik niet had, ik zei: eigenlijk maakt het voor mij niet zo uit of het nou 'ons' is. 'Ja maar voor mij wel' zei hij, echt gericht op God” (B3).*

Op mijn vraag: “Merkte u ook dat God aanwezig is?” reageerde ze:

*“Dat is natuurlijk altijd de vraag hè? Is God aanwezig? De eerste mevrouw die had helemaal het gevoel dat God aanwezig is. Die tweede meneer die was wel bezig met God, maar God aanwezig is een hele moeilijke vraag. Ik geloof het niet. Nou ja misschien, ja om erover te spreken, of je dan dat gevoel hebt. Maar je bent in ieder geval bezig met de vragen over God, zo zou ik het zeggen. Is God aanwezig, dat vind ik altijd heel moeilijk. Zitten we hier samen, is God aanwezig? Maar je bent bezig met vragen over God en dat is al een heel belangrijk iets” (B3).*

Hieruit blijkt dat de bezoekvrijwilligers en hun pastoranten met behulp van de thuisliturgie bezig zijn met het ‘ter sprake brengen van God’ en dat zij dit soms verschillend ervaren.

### **Geloofsgesprek**

De meeste bezoekvrijwilligers zijn het niet gewend om uit zichzelf God ter sprake te brengen bij anderen. Dit delen van geloof, met behulp van een thuisliturgie, is een hele nieuwe ervaring voor hen. Die ervaring roept een verlangen op om het een volgende keer weer te doen. Op de vraag aan een van hen of hij de kaartjes in de toekomst nog gaat gebruiken zegt hij:

*“Ik probeer als het enigszins kan het kaartje te gebruiken. Het geeft mij ook iets waardoor ik dieper kan komen, waardoor ik verder kan komen in een gesprek. Met andere woorden: veel vrijblijvendheid is dan weg. Daar ben ik blij mee” (B2).*

Eerst was men vooral gericht op de mens en wilde men daarbij aansluiten. Nu komt bij die ontmoeting een nieuwe dimensie: samen voor God. Die ervaring had een van de bezoekvrijwilligers toen ze samen met de pastorant het Onze Vader bad. Ze zegt: *“Dan ervaar je: we staan hier samen voor God” (B7).* Een ander kreeg als reactie van de pastorant te horen: *“Alleen al toen je dat kaarsje neerzette met die tekst daar omheen, dat deed me al wat” (B9).* Weer een ander zegt: *“Het ging echt over mij en die ander en God” (B3).* Een van de pastoranten was heel open volgens de bezoekvrijwilliger. *“De woorden ‘we komen zoals we zijn, bij God die er is, altijd en overal’ voelde ze gewoon als een soort zegen” (B6).*

Soms werd de betrokkenheid op God wisselend ervaren (B8, B9). *“Als ik erop terugkijk dan, ja, in een drietal gevallen (van de vier) was de betrokkenheid er echt wel. Dat je zegt van: we zijn ons heel bewust waar we mee bezig zijn” (B8).*



#### **4.2.4.2 Reflectie**

##### **Eigen betrokkenheid op God**

Uit veel interviews blijkt dat God vanuit de bezoekvrijwilligers meestal geen onderwerp van gesprek is. Daaruit blijkt dat ze niet werken vanuit de kerygmatische stroming van het pastoraat (zie paragraaf 2.4.1). Alleen bij de twee ouderlingen valt daar iets van te merken, zij hebben wel het gevoel dat ze God ter sprake moeten brengen. Zij geven ook beide aan zelf in hun eigen gebed God te betrekken bij hun pastorale bezoeken.

De eigen visie van de bezoekvrijwilligers met betrekking tot de aanwezigheid of betrokkenheid van God, bij henzelf of bij de pastorale bezoeken, speelt een rol bij hun verlangen om God ter sprake te brengen. Blijft het bijvoorbeeld bij een spreken 'over' God of wordt het ook een spreken 'van' God? In hoe men spreekt over het gebed is dit zichtbaar. De bezoekvrijwilliger en pastorant zijn, zoals Immink (2016, 101) beschrijft, met gemoed, verstand en wil betrokken in het gebed en ervaren op die manier Gods betrokkenheid. Dit liet het citaat van B2 in paragraaf 4.2.3.1 over het wederzijdse gebed, al zien. De betrokkenheid op God kan dus worden versterkt door deze manier van doen en werkt performatief.

##### **Geloofsgesprek**

Meerdere bezoekvrijwilligers ervaren een groot verschil tussen hun eerdere bezoeken waarbij men naar eigen zeggen oppervlakkige gesprekken had, en de gesprekken met behulp van de thuisliturgie, waarbij Gods woorden klinken. Dit lijkt toch meer te brengen dan alleen aanwezig zijn en aandacht hebben voor de ander zoals bij het evenmenselijk pastoraat wordt benadrukt.

Men is zich bewust dat men samen voor God staat. Het is een gevoel dat in sommige gevallen met emotie gepaard gaat. Op zo'n moment wordt naar mijn idee het liturgisch ritueel spel gespeeld zoals het bedoeld is. Hier voegt liturgie iets toe aan het pastorale, namelijk dat het een appel doet op de menselijke emotie. Het heeft geen doel, maar is doel in zichzelf, het heeft op die manier betekenis en zin. De literatuur over liturgie maakt dit inzichtelijk (zie paragraaf 2.3 onder de theologische dimensie van spel).

##### **Derde deelvraag**

Zoekend naar een antwoord op de derde deelvraag: "Wat reikt de pastorale praktijktheorie aan over het 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale bezoeken en wat is hiervan te merken bij de bezoekvrijwilligers?" zie ik dat het niet alleen de pastorale praktijktheorie is die helpt bij het reflecteren op het 'ter sprake brengen van God', maar ook de theorie rond het liturgisch ritueel.

Ik zie bij de bezoekvrijwilligers een vorm van evenmenselijk pastoraat in de manier waarop zij willen aansluiten bij de ander, dit wordt door de bezoekvrijwilligers uitgebreid tot een vorm van pastoraat waarbij Gods woorden aan de pastorant worden aangereikt zoals dit bij het kerygmatisch pastoraat ook gebeurt. Dit gebeurt in veel gevallen niet omdat de bezoekvrijwilligers vinden dat het moet, (dit normatieve aspect komt in de volgende categorie nog aan de orde), maar omdat ze voor het onderzoek de thuisliturgie willen gebruiken.

De ervaring die zij vervolgens verwoorden heeft vooral te maken met de functie die het gebruik van (liturgisch) ritueel kan hebben, zoals Menken dit beschrijft in de theorie van de

functiedriehoek (Menken 2005, 71, zie paragraaf 2.3). Er is bij het gebruik van de thuisliturgie, in meer of mindere mate, sprake van persoonlijke emotie, het wekt saamhorigheid en er is sprake van bezinning op God.

#### **4.2.5 Categorie: Zelf**

Bij de voorgaande categorieën zijn al veel ervaringen van de bezoekvrijwilligers beschreven. Ik wil hierop nog een aanvulling geven met betrekking tot twee aspecten, namelijk het karakter en de normativiteit van de bezoekvrijwilliger, daarom heb ik deze categorie 'zelf' genoemd. Bij karakter gaat het ook over hoe het gebruik van het liturgisch ritueel instrument wordt ervaren.

##### **4.2.5.1 Resultaten**

###### **Karakter**

God ter sprake durven brengen gebeurt niet vanzelfsprekend. Er komt durf bij kijken voor de bezoekvrijwilligers. In het allereerste voorbeeldcitaat in paragraaf 4.1.1 geeft de bezoekvrijwilliger (B3) aan dat ze dit bij het ene bezoek wel aandurft en bij een ander bezoek misschien niet. Een andere bezoekvrijwilliger zegt: *"Ik durf alles (...) We zongen samen het 'hijgend hert'. Prachtig, ja. En het Onze Vader hebben we met z'n drieën hardop gebeden"* (B2). Tot nu toe had hij als bezoekvrijwilliger geen gesprekken waar God op deze manier ter sprake kwam. Nu hij meewerkt aan mijn onderzoek en de thuisliturgie gebruikt gebeurt dit wel. Hij voelt geen enkele schroom bij het aanbieden van de kaartjes en respecteert het meteen wanneer de ander het niet wil.

Het gebruik van een thuisliturgie moet niet alleen aansluiten of passen bij de pastorant, maar ook bij het karakter en de geloofsbeleving van de bezoekvrijwilliger zelf. Een van hen zegt: *"Ik ga natuurlijk niet iets doen waar ik niet achtersta"* (B1). Ook een ander geeft aan dat het niet iets geforceerds moet worden (B7). Daarnaast speelt ook de waardering door de pastorant een rol voor verschillende bezoekvrijwilligers (B2, B3, B6, B7, B9). Een van hen zegt:

*"De reacties van mensen zijn voor mijzelf heel erg belangrijk want kijk zulke reacties zijn om te kijken van: wat doe je de volgende keer? Hoe ga je hiermee om? Doe je dit als een juf die een lesje afdraait of waar gaat het nou eigenlijk om?"* (B9).

Drie bezoekvrijwilligers (B5, B10, B11) waren in eerste instantie bereid om aan mijn onderzoek mee te werken door de thuisliturgie te gaan gebruiken, maar zij zagen daar later toch vanaf. Een van hen zegt op mijn vraag waarom ze eerst wel mee wilde doen: *"Omdat ik wel coöperatief wil zijn. Dus ook vanwege jou. (...) Maar het lag als een steen op mijn hart. Toen dacht ik: nou dan doe ik het niet ook"* (B11).

###### **Normativiteit**

Met normativiteit bedoel ik de interne normativiteit van bepaalde pastorale opvattingen van de bezoekvrijwilligers.

Volgens een van de deelnemers helpt de functie van bezoekvrijwilliger namens de kerk wel om God ter sprake te brengen tijdens een pastoraal bezoek. Ze zegt: *"Als je het dan niet doet, wanneer doe je het dan?"* (B1).

Een ander vertelt een ervaring met het gebruik van de thuisliturgie en kijkt terug naar zijn eerdere gesprekken:

*“Dat was voor mijzelf ook heel fijn want toen had ik het idee: nou kan ik eindelijk eens vanuit mijn eigen geloofsleven iets kwijt, niet om dat uit te dragen in de zin van: ik zal jullie wel eens even, nee. Luisterend naar hem kon ik erop reageren. (...) Dan wil ik eigenlijk wel kwijt: wat stelden die gesprekken van mij eigenlijk voor, met die mensen waar ik regelmatig kom?” (B2).*

Weer een ander geeft aan:

*“Ik denk toch dat ik er nog te veel zelf tussen zit, van: nou moet ik iets doen, mijn kunstje of mijn verborgen agenda of eigenlijk waarom ik hier kom, in plaats van dat ik voor die mens kom. (...) Ik mag daar veel vrijer in zijn, en als het niet zo is dan is het niet zo, en God zal het wel leiden, weet je zo dat. Ik wil het goed doen, dat zit er helaas ook bij” (B9).*

Het feit dat de bezoekerwilligers aan mijn onderzoek meewerkten hielp hen in een aantal gevallen om de thuisliturgie te gebruiken en het in het kader van het onderzoek te introduceren (B7, B9). Een van hen zegt: *“Ik heb mijn opdracht”* (B3) en daar wilde ze aan voldoen.

#### **4.2.5.2 Reflectie**

##### **Karakter**

Voorgaande citaten laten zien dat het gebruik van de thuisliturgie een omslag in doen met zich mee kan brengen, maar dat het soms ook een zoeken blijft: waar doe je goed aan? Het eigen karakter, de durf van de bezoekerwilliger, en hun ervaring met het gebruik van de thuisliturgie spelen in elk geval altijd een belangrijke rol, want er zit een sterk emotionele lading aan, zie woorden als ‘juf’ en ‘steen’ in de citaten. Maar ook de overwegingen om te veranderen en te verbeteren zijn van belang (zie paragraaf 2.1.1). De vraag die dan overblijft is: wat moeten we hiermee in de toerusting? Het roept de vraag op naar de manier waarop je het instrument moet aanbieden om te voorkomen dat het bijvoorbeeld betuttelend overkomt en dat er asymmetrie ontstaat in de relatie, waardoor een onderbreking, een breuk kan ontstaan in de communicatie.

Vanuit de definities met betrekking tot pastoraat bleek dat theologen er vanuit gaan dat God of geloof ter sprake komt tijdens het pastorale gesprek (zie paragraaf 1.1). Bij de bezoekerwilligers was dit niet vanzelfsprekend. Wel is te merken dat het ‘ter sprake brengen van God’ door hen en door de pastorant als positief wordt ervaren. Wat echter voorop blijft staan bij de bezoekerwilligers is dat ze willen aansluiten bij de pastorant. Wanneer ze vervolgens een ingang vinden om God ter sprake te brengen dan gebruiken zij die.

##### **Normativiteit**

Vanuit eigen pastorale opvattingen waren de meeste bezoekerwilligers tot nu toe niet bewust bezig met het ‘ter sprake brengen van God’. Na het gebruik van de thuisliturgie en

de goede ervaringen die ze daarmee opdeden door de positieve reacties van pastoranten en het positieve gevoel dat ze er zelf bij hadden, lijkt het dat ze er voor openstaan om hun pastorale opvattingen aan te passen en daarin ruimte te maken voor het actief 'ter sprake brengen van God' tijdens pastorale gesprekken.

#### **Vierde deelvraag**

Zoekend naar een antwoord op de vierde deelvraag: "Wat zijn de ervaringen van bezoekvrijwilligers met het gebruik van een liturgisch ritueel instrument, zoals aangereikt in dit onderzoek, vergemakkelijkt dit het 'ter sprake brengen van God'?" zijn er in dit voorgaande hoofdstuk veel ervaringen van bezoekvrijwilligers beschreven die laten zien dat het aanbieden en het gebruiken van een thuisliturgie hen hielp om God ter sprake te brengen. Soms was het meewerken aan dit onderzoek daarvoor de belangrijkste drijfveer, of was het de eigen durf die hielp. Verder was voorzichtigheid bij de bezoekvrijwilligers te merken doordat ze vooral gelijkgestemden opzochten. Dit vergemakkelijkte voor hen het 'ter sprake brengen van God' waarschijnlijk ook.

Er was ook sprake van spanning en weerstand bij drie bezoekvrijwilligers die de thuisliturgie niet zijn gaan gebruiken. Een gesprek over het geloof willen deze mensen niet uit de weg gaan, maar de thuisliturgie is voor hen ongeschikt. Zij wensen geen instrument te gebruiken of willen iets anders, bijvoorbeeld een kaart met een enkele tekst.

#### **4.3 Samenvattende reflectie**

De verwachtingen van de bezoekvrijwilligers met betrekking tot het gebruik van de thuisliturgie zijn voor hen bepalend voor het wel of niet aanbieden van dit liturgisch ritueel. Die verwachtingen zijn enerzijds afhankelijk van de eigen biografie en eerdere ervaringen die weerstand of juist positieve herkenning oproepen, anderzijds zijn ze afhankelijk van de te verwachten weerstand of positieve reactie van de pastorant. Daardoor is er in mijn onderzoek een voorkeur waar te nemen voor het gebruik van een thuisliturgie bij gelijkgestemden. Het gevolg daarvan is dat er vooral positieve ervaringen worden benoemd door de bezoekvrijwilligers.

De bezoekvrijwilligers zien de thuisliturgie vooral als een handig hulpmiddel om ingang te vinden bij de pastorant, om zo God ter sprake te brengen. Ze willen met het liturgisch ritueel aansluiten bij de pastorant en gaan daarom creatief om met de thuisliturgie. Zowel bezoekvrijwilligers als pastoranten ervaren dat het gebruik van de thuisliturgie de emotie kan raken en ze benoemen dit als waardevol.

Doordat op deze manier de spirituele laag van de innerlijke ruimte wordt bereikt, wordt er een sterke onderlinge band ervaren en kunnen de pastorant en de bezoekvrijwilliger heel open met elkaar spreken. Ze ervaren dan dat ze samen voor God staan.

Men was tot nu toe niet of nauwelijks gewend om God ter sprake te brengen. Nu dit wel gebeurt roept dit bij de bezoekvrijwilligers een verlangen op om dit vaker te doen. Wel moeten bezoekvrijwilligers er alert op blijven dat het geen kunstje of verborgen agenda is, zoals het door een enkeling werd ervaren.

Vanuit hun ervaringen blijven de bezoekvrijwilligers vooral zoeken naar de aansluiting bij de ander en van daaruit naar de ingang om tot een diepere laag in het gesprek te komen. Er is een bepaalde durf nodig om de thuisliturgie aan te bieden. Het feit dat de bezoekvrijwilligers meewerken aan mijn onderzoek heeft hen daarbij geholpen. Het is de vraag of ze daarmee na mijn onderzoek door zullen blijven gaan.

### **Hoofdvraag**

Zoekend naar een antwoord op de hoofdvraag: “Wat betekent het gebruik van een liturgisch ritueel instrument tijdens een individueel pastoraal bezoek, in de context van een kerkelijke gemeente, voor een bezoekerwilliger met het oog op het ‘ter sprake brengen van God’ tijdens het bezoek?” laten de data zien dat de meeste bezoekerwilligers het gebruik van een thuisliturgie positief waarderen.

De kerkelijke context zowel in het algemeen als van de individuele bezoekerwilligers is bepalend voor de verwachtingen die zij vooraf hebben van het gebruik van de thuisliturgie. Sommigen wensen er niet aan te beginnen, maar de meesten zijn bereid om het in het kader van mijn onderzoek uit te proberen. Voor hen geldt over het algemeen dat zij God niet ter sprake brengen tijdens hun pastorale bezoeken. Met de thuisliturgie als hulpmiddel gebeurt dit wel. Uit de data blijkt dat iedere keer wanneer een bezoekerwilliger een thuisliturgie aanbiedt, er een gesprek ontstaat waarin God ter sprake komt, ook wanneer het gebruik van de thuisliturgie niet gewenst is door de pastorant. De bezoekerwilliger zoekt tijdens het gesprek ingang bij de pastorant. In veel gevallen blijkt dat God op deze manier niet alleen ter sprake komt, maar dat er ook iets gebeurt in de relatie tot de ander en in de betrokkenheid op God. Bezoekerwilliger en pastorant gaan open voor elkaar en er is in sommige gevallen sprake van emotie. Deze ervaringen zorgen ervoor dat bezoekerwilligers het verlangen hebben om dit vaker te doen, omdat ze op deze manier ingang kunnen vinden bij de pastorant voor een gesprek op de het niveau van de levensbeschouwing of de spiritualiteit. Dit past volgens hen bij hun functie als bezoekerwilliger namens de kerk, terwijl de meesten van hen daar tot nu toe uit zichzelf niet toe kwamen.

Naast deze reflectie op de data van mijn onderzoek en de antwoorden op hoofd- en deelvragen volgt er in het volgende hoofdstuk een algemene reflectie op de methode van het onderzoek en op het onderzoeksveld. Ook volgen in hoofdstuk 5 de conclusie en de evaluatie met handelingsaanbevelingen en mogelijk vervolgonderzoek.



## **5. Slotreflectie, conclusie en evaluatie**

### **5.1 Slotreflectie**

#### **Reflectie op de methode van onderzoek**

In mijn onderzoek zijn twee niveaus te onderscheiden. Bij het eerste niveau gaat het om het verzamelen van de ervaringen van de bezoekvrijwilligers. Dit zijn mijn data, die ik beschreven heb in hoofdstuk 4 en waarop ik gereflecteerd heb vanuit de literatuur. Bij het tweede niveau gaat het om de bezoekvrijwilligers zelf die als instrumenten hebben meegewerkt aan mijn onderzoek en het gaat om mijzelf als onderzoeker. Daarop wil ik in deze paragraaf reflecteren.

#### **Bezoekvrijwilligers**

De bezoekvrijwilligers deden hun gewone bezoekwerk en tegelijk waren zij onderdeel van mijn onderzoek, waarbij hen gevraagd werd iets nieuws, namelijk een thuisliturgie, in te brengen tijdens hun bezoeken. Er waren er die vrij snel afhaakten, anderen zagen er een uitdaging in of het wekte bij hen een verlangen op om God ter sprake te brengen tijdens hun pastorale gesprekken. Voor sommigen was het een zoeken naar hun eigen rol, waarbij woorden klonken als: verborgen agenda, kunstmatig of een kunstje.

Factoren die een rol hebben gespeeld bij de overwegingen van de bezoekvrijwilligers zijn hun karakter, bijvoorbeeld hun durf om een thuisliturgie aan te bieden, en hun verwachtingen. Die verwachtingen werkten sturend en werden beïnvloed door hun eigen kerkelijke biografie, door de reactie die zij van hun pastoranten verwachtten en door hun kennis over mij als onderzoeker. Dit laatste kan erin geresulteerd hebben dat sommigen de thuisliturgie niet zijn gaan gebruiken omdat zij dit meer vinden passen bij 'zware kerken'. Aan de andere kant werkte mijn enthousiasme met betrekking tot de thuisliturgie bij anderen juist aanstekelijk en wilden zij het daarom graag uitproberen. Ook waren er bezoekvrijwilligers die speciaal in het kader van mijn onderzoek wilden meewerken om mij van dienst te zijn.

Het kan zijn dat de leeftijd van de bezoekvrijwilligers en pastoranten een rol heeft gespeeld bij mijn onderzoek. De bezoekvrijwilligers zijn zelf allemaal ouder dan 60 jaar terwijl hun pastoranten dat niet zijn. Een oudere bezoekvrijwilliger kan zich geremd voelen om een thuisliturgie aan jongeren aan te bieden omdat hij of zij verwacht dat het daar niet aansluit. Maar het zou kunnen dat jongeren er wel voor open staan omdat uit onderzoek blijkt dat jongeren in deze tijd weer meer religieus worden (De Hart 2014, 120). Dan is het interessant om te zien dat iemand die aangeeft dat hij 'alles durft' (B2) zich niets aantrekt van die verwachtingen en de thuisliturgie ook aan jongere mensen aanbiedt. Het durven of niet-durven speelt dus een rol. Ook een negatieve ervaring kan een rol spelen. Dan zegt iemand daarna misschien: 'Ik doe dit nooit meer'. Deze reactie heb ik tijdens de interviews niet gehoord. Wel had een eerdere negatieve reactie van een pastorant verlamvend gewerkt bij een van de bezoekvrijwilligers.

#### **Onderzoeker**

Zoals in paragraaf 3.6 genoemd, ben ik zowel de bedenker als de onderzoeker van de thuisliturgie. Het risico is dat ik alleen de positieve resultaten benoem. Ik heb geprobeerd om ook de weerstand bij bezoekvrijwilligers en pastoranten in beeld te brengen.

Verder ben ik me bewust dat de eenzijdigheid van mijn respondenten wat betreft hun leeftijd (allemaal 60+) een minder divers beeld kan geven bij de resultaten. Ook het feit dat zij ervoor kozen om voornamelijk naar gelijkgestemde pastoranten te gaan maakt de uitkomsten minder divers.

Tijdens mijn onderzoek is mijn denken over het 'God ter sprake brengen' doorontwikkeld. Ik was benieuwd of het de bezoekvrijwilligers zou lukken om een geloofsgesprek met hun pastoranten te voeren na het gebruik van de thuisliturgie. Uit de data blijkt dat er juist tijdens het gebruik van de thuisliturgie iets gebeurt. Ik heb niet doorgevraagd naar de emoties waarvan soms sprake was. Ik heb ze beschrijvend weergegeven en zie achteraf pas dat dit meer impact heeft gehad tijdens de gesprekken dan ik vooraf had gedacht. Terugkijkend had ik hier graag op doorgevraagd, dat is nu niet gebeurd.

### **Reflectie op het veld van onderzoek**

De meeste bezoekvrijwilligers zaten vooraf aan het onderzoek op de lijn van het evenmenselijk pastoraat. Sommigen hadden wel behoefte aan meer, maar dit werd niet actief ingevuld. Men bleef afwachten wat de pastorant tijdens het gesprek inbracht. Verschillende bezoekvrijwilligers kwamen door hun medewerking aan het onderzoek er achter hoe leuk en waardevol ze het vinden om God ter sprake te brengen. Dit werkte motiverend en daarom willen ze de thuisliturgie vaker gaan gebruiken. Ook vinden ze het wel passend bij hun taak namens de kerk. Hierin zie ik een omslag in hun visie op pastoraat. Het aansluiten bij de ander op het niveau van feiten en gevoelens wordt verdiept doordat men probeert te raken aan het niveau van de levensbeschouwing en spiritualiteit.

Bij het nadenken over het probleemveld merkte ik al op dat er bij pastoranten behoefte kan zijn aan hulp of begeleiding. Vanuit de data blijkt dit het geval. In de conclusie wil ik hier verder op ingaan.

## **5.2 Conclusie**

### **Behoeft**

De methode van mijn onderzoek, namelijk het uitzetten van de kaartjes met thuisliturgie, maakte dat de vraag naar de behoefte van de bezoekvrijwilligers niet relevant leek voor mijn onderzoek. Tijdens de interviews is de vraag naar hun behoeften daarom niet expliciet gesteld. Toch hebben veel bezoekvrijwilligers zich daarover wel uitgelaten. Wanneer gesproken wordt over de verwachtingen die zij hebben met betrekking tot de ontvangst van de thuisliturgie dan hoor ik dat er bij sommigen een verlangen is om te komen tot een verdieping in hun pastorale gesprekken. Dit lijkt me een belangrijk punt voor mogelijk vervolgonderzoek. Daarbij zou expliciet gevraagd kunnen worden naar de behoeften van bezoekvrijwilligers met betrekking tot toerusting.

Ook blijkt uit de data dat de bezoekvrijwilligers die de thuisliturgie niet gebruikten soms wel behoefte hebben aan een hulpmiddel om in gesprek te komen met hun pastoranten. Het aanbieden van een presentje namens de kerk kan een goede aanleiding zijn voor een gesprek.

### **Toerusting bij vrijwilligerspastoraat**

Uit de data van mijn onderzoek krijg ik de indruk dat de bezoekvrijwilligers weinig zijn toegerust om God ter sprake te brengen tijdens hun pastorale gesprekken. Dit roept vragen op naar het pastorale beleid van de gemeenten (Ganzevoort & Visser 2007, 155). Is er in de



gemeenten nagedacht over het doel van pastoraat? Zijn de bezoekerwilligers vooral contactpersonen en wordt er niet verwacht dat God ter sprake komt, maar gaat het vooral om de presentie? Of verwacht men wel dat God ter sprake komt?

De bezoekerwilligers zelf geven aan dat ze wel behoefte hebben aan toerusting. Vanuit de data concludeer ik dat ze nu kiezen voor de presentie omdat ze willen aansluiten bij de pastorant, maar ook omdat ze niet weten wat ze anders moeten doen.

Een van mijn handelingsaanbevelingen is daarom om na te denken over het pastoraat, binnen de kerkenraad en ook samen met de bezoekerwilligers. Goede toerusting inclusief het aanreiken van hulpmiddelen is belangrijk.

Bij dit onderzoek heb ik een concreet aanbod gedaan van kaartjes met een thuisliturgie. Wat inhoud betreft zijn de kaartjes verschillend, maar wat vormgeving en invulling met een liturgie betreft, zijn ze gelijk. Uit de data blijkt dat sommige bezoekerwilligers ruimte nodig hebben om hier van af te wijken, om ermee te variëren of om onderdelen selectief te gebruiken. De reden hiervoor was meestal de gesteldheid of de onrust van de pastorant. Van de bezoekerwilligers wordt verwacht dat zij daar op een goede manier mee omgaan. Ook dit kan een punt van aandacht zijn bij toerusting.

Met betrekking tot het materiaal kan bij eventueel vervolgonderzoek gekeken worden of er een gevarieerder aanbod nodig is, bijvoorbeeld een kaartje met minder liturgische elementen. Wel vind ik het van belang dat het een liturgisch ritueel blijft. Dit omdat ik vanuit de data tot de conclusie kom dat het gebruik van de thuisliturgie met de verschillende onderdelen van liturgie een bijdrage levert aan de verdieping van het gesprek tot het niveau van de levensbeschouwing of spiritualiteit en dat dit een toegevoegde waarde heeft voor het pastoraat, men voelt zich gezien en gehoord en heeft de ervaring samen voor God te staan.

Het zou goed zijn om bij de toerusting van bezoekerwilligers na te gaan wat bij henzelf past en hoe zij kunnen inschatten wat bij hun pastoranten passend is. Bij liturgie gaat het om een bepaalde orde, maar in een pastorale setting werkt een orde niet altijd. Dit hangt af van hoe het gesprek zich ontwikkelt en wie de gesprekspartner is. Verdere doordinking is hierbij van belang. Dit roept de vraag op: bij wat voor soort mensen helpen welke soort vormen?

Ook de resultaten van dit onderzoek kunnen een bijdrage leveren bij de toerusting van bezoekerwilligers. Het gegeven dat het aanbod van een thuisliturgie meestal positief wordt ontvangen en leidt tot het 'ter sprake komen van God' kan hen helpen om het gebruik daarvan te willen uitproberen.

### **5.3 Evaluatie**

Bij het aanreiken van de thuisliturgie was ik vooral gefocust op de functie daarvan als instrument in het pastoraat om God ter sprake te brengen. Vooraf aan mijn onderzoek keek ik hier behoorlijk zwart-wit naar: het werkt of het werkt niet. Uit het onderzoek blijkt dat het niet zo zwart-wit is. Dit is een correctie op mijn eigen vooronderstelling. Er komen vanuit het onderzoek veel details naar boven die mijn beeld kleur hebben gegeven. De thuisliturgie is een hulpmiddel, maar het is ook iets in zichzelf. De data laten zien dat er tijdens het gebruik van de liturgie zelf iets gebeurt.

Mijn grootste ontdekking in dit onderzoek is de kracht van dit liturgisch ritueel. Daarop wil ik theologisch reflecteren. Met mijn doel: het 'ter sprake brengen van God' zet ik in op het

niveau van de levensbeschouwing. Door het gebruik van het liturgisch ritueel blijkt een diepere laag in het innerlijk van de mens aangesproken te worden, het niveau van de spiritualiteit (Smit 2006, 65-66). Bezoekvrijwilliger en pastorant ervaren dat ze samen voor God staan. Liturgie brengt ook de verticale relatie tot stand, namelijk dat er iets ervaren wordt van Gods aanwezigheid. Sommigen durven dat niet te zeggen (zie paragraaf 4.2.4 het citaat van B3), maar bij anderen merk je het wel doordat ze spreken over hun emotie (zie paragraaf 4.2.2 het citaat van B6). Zelf heb ik die ervaring tijdens pastorale bezoeken ook gehad en vaak ook samen met de pastorant gewaardeerd. Door dit onderzoek heb ik echter veel meer oog gekregen voor dit mysterie van God. De data laten zien dat liturgie misschien makkelijker helpt om bij de laag van de spiritualiteit te komen dan het verbale aspect dat Smit aanreikt (Smit 2006, 65).

Pastoraat en liturgie zijn twee verschillende subdisciplines, en toch hebben ze met elkaar te maken. Door ze in dit onderzoek samen te brengen schuurt het soms. Het is voor sommige mensen even wennen, het voelt kunstmatig en niet spontaan. Het vraagt creativiteit van de bezoeker om het spel van de liturgie in te bedden in het pastorale gesprek. Het vergt dus een bepaalde competentie van de bezoeker. Dit is iets waar in de toerusting aandacht aan moet worden besteed. Meer aandacht voor de achtergrond van het liturgisch ritueel tijdens het pastorale gesprek kan helpen om er op een goede manier mee te werken.

### **Handelingsaanbevelingen**

Mijn onderzoek heeft volgens mij duidelijk gemaakt dat toerusting van bezoekers belangrijk is. Met het aanreiken van hulpmiddelen is het niet klaar. Mijn advies is dat bezoekers inzicht krijgen in het pastorale beleid van hun gemeente. Het is belangrijk dat er aandacht is voor de eigen visie van bezoekers op pastoraat en voor de werking van liturgisch ritueel tijdens pastorale bezoeken.

### **Vervolgonderzoek**

Hierboven onder toerusting noemde ik al de mogelijkheid van vervolgonderzoek naar het materiaal dat als hulpmiddel kan dienen. Het nadenken over alternatieven voor of varianten op de thuisliturgie en over verschillende doelgroepen, zoals bijvoorbeeld jongeren, vind ik een uitdaging die ik graag in mijn toekomstige praktijk als predikant wil aangaan. Tijdens momenten van toerusting kunnen bezoekers bevestigd worden op hun wensen en verlangens.

## Bibliografie

Barnard, M., Post, P. (red.) (2001), *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Barnard, M., Cilliers, J., Wepener, C. (2014), *Worship in the Network Culture, Liturgical Rituals Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors*, Leuven: Uitgeverij Peeters.

Beuving, J. & de Vries, G. (2015), *Doing Qualitative Research, The Craft of Naturalistic Inquiry*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Boeije, H. (2005), *Analyseren in kwalitatief onderzoek, Denken en doen*, Amsterdam: Boom Onderwijs.

Browning, D. (1991), *A fundamental practical theology. Descriptive and strategic proposals*, Minneapolis: Fortress Press.

Bukowski, P. (2003), *De Bijbel ter sprake brengen, Een basisvraag in het pastoraat*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.

Derkse, W. (2003), *Een levensregel voor beginners, Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijkse leven*, Tiel: Uitgeverij Lannoo.

*Dienstboek, een proeve deel I, Schrift-maaltijd-gebed*, (1998), Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.

*Dienstboek, een proeve deel II, Leven-zegen-gemeenschap*, (2004), Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.

Dun, T. van (2011), *Invoeren in Vieren, Ritueel-liturgische Strategieën. Een onderzoek naar de katholieke kerkdiensten in inrichtingen van Justitie in Nederland*, Tilburg: In eigen beheer.

Emans, B. (2002), *Interviewen, Theorie, techniek en training*, Groningen: Noordhoff Uitgevers.

Ganzevoort, R. & Visser, J. (2007), *Zorg voor het verhaal, Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Ganzevoort, R. & Roeland, J. (2014), "Lived religion: the praxis of Practical Theology" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 18, Issue 1.

Gräb, W. (2012), "Practical Theology as a Theory of Lived Religion Conceptualizing Church Leadership" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 16, Issue 1.

Hamman, J. (2012), "Playing" in Miller McLemore, B.J. (ed.), *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, Blackwell Publishing, Blackwell Reference Online.

Hart, J. de (2014), *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*, De Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Heitink, G. (1998), *Pastorale Zorg, theologie differentiatie praktijk, Handboek Praktische Theologie*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Hermans, C. & Schweizer, F. (2014), "Theory and methodology of praxis in Practical Theology: Introduction to the Panel" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 18, Issue 1.

Immink, G. (2016), *Bidden in het besef van Gods tegenwoordigheid*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.

Jongsma-Tieleman, N. (2002), *Rituelen: speelruimte van de hoop, Wat rituelen (ons) doen*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Juchtmans, G. (2008), *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof*, Ridderkerk: Ridderprint.

Klein Kranenburg, E.S. (1990), *Trialoog, de DERDE in het pastoraat*, 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum.

Knippenberg, M.P.J. van (2005), *Existentiële zielzorg, Tussen naam en identiteit*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Lukken, G. (1999), *Rituelen in overvloed, Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*, Baarn: Gooi & Sticht.

Lukken, G. (2006), "Het gemeenschappelijke en het eigene van het christelijk ritueel" in Dam, J. van, Meijer, W.S. en Treffers, J.W. (red.), *Levende Rituelen*, Purmerend: FAMA Maçonnieke Uitgeverij.

Luther, H. (1992), *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*, Stuttgart: Im-Radius Verlag.

Menken-Bekius, C. (1999), *Rituelen in het individuele pastoraat, Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Menken-Bekius, C. (2001), *Werken met rituelen in het pastoraat*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Meulen, H.C. van der (red.) (2010), *Liefdevol oog en open oor, Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.

Miller McLemore, B.J. (2012a), "Five Misunderstandings about Practical Theology" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 16, Issue 1.

Miller McLemore, B.J. (ed.) (2012b), "The Contributions of Practical Theology", *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, Blackwell Publishing, Blackwell Reference Online.

Osmer, R. (2008), *Practical Theology: An Introduction*, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans Publishing Company.

Osmer, R. (2012), "Toward a New Story of Practical Theology" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 16, Issue 1.

*Ouderlingen{blad} voor Pastoraat en Gemeenteopbouw*, Thema: Rituelen, jaargang 93, nummer 1072, juli/augustus 2016.

Rouwhorst, G. (2010), *De betekenis van huisrituelen in het Christendom*, verkregen op 11 april 2017, via: <http://www.dagvanhetjodendom.nl/wp-content/uploads/2010/10/2010-dossier-rouwhorst.pdf>

Schweitzer, F. (2012), "Beyond Misunderstandings?-The Reality of Praktical Theology" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 16, Issue 1.

Smit, J. (2006), *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek*, Kampen: Uitgeverij Kok.

Swinton, J. & Mowat, H. (2006), *Practical Theology and Qualitative Research*, London: SCM Press.

Timmermans, R. & Dekens, H. (2012), *Bid, luister, leef. Dichter bij God*, Barneveld: Uitgeverij Plateau.

Tongeren, L. van (2013), *Kritische reflectie op liturgisch ritueel in heden en verleden. Een bijdrage vanuit de ritual studies*, in Jaarboek voor liturgieonderzoek 29, verkregen op 11 april 2017, via: <http://rjh.ub.rug.nl/jvlo/article/viewFile/11477/8976>

Vereniging van Universiteiten VSNU (2014), *De Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening, Principes van goed wetenschappelijk onderwijs en onderzoek*, verkregen op 1 maart 2017, via: [http://www.vsnu.nl/files/documenten/Domeinen/Onderzoek/Code\\_wetenschapsbeoefening\\_2004\\_%282014%29.pdf](http://www.vsnu.nl/files/documenten/Domeinen/Onderzoek/Code_wetenschapsbeoefening_2004_%282014%29.pdf)

Vries, R.J. de (2003), "Pastoraat als storing" in Immink, G. & de Roest, H. (red.), *Praktische theologie in meervoud, Identiteit en vernieuwing*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Vries, R.J. de (2008), *Gods Woord verandert mensen, Een praktisch-theologisch onderzoek naar het veranderingsconcept in de pastorale theologie van Eduard Thurneysen*, Gorinchem: Theologische uitgeverij Narratio.

Vries, R.J. de (2014), "Opwekken tot omzien naar elkaar. Over de betekenis van onderling pastoraat". *Kerk en Theologie* 65: 165-181.

Vries, R.J. de (2015), "Het pastorale gebed als afsluitingsritueel". *Theologia Reformata* 58/1: 6-24.

Ward, P. (2012), "The Hermeneutical and Epistemological Significance of Our Students" in Graham, E. & Schröder, B. (eds.), *International Journal of Practical Theology*, Volume 16, Issue 1.

Bijbelteksten zijn overgenomen uit De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) 2004.

### **Digitale bronnen**

*Beleid en organisatie van het gemeentepastoraat. Handreiking voor het pastoraat* (2009), uitgave van de Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht.

[http://www.protestantsekerkinnederland.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Beleid\\_en\\_organisatie\\_gemeentepastoraat.pdf](http://www.protestantsekerkinnederland.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Beleid_en_organisatie_gemeentepastoraat.pdf) (geraadpleegd op 11 april 2017)

*Pastoraat en gebed. Handreiking voor het pastoraat* (2008), uitgave van de Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht.

[http://www.protestantsekerkinnederland.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Pastoraat\\_en\\_gebed.pdf](http://www.protestantsekerkinnederland.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Pastoraat_en_gebed.pdf) (geraadpleegd op 11 april 2017)

*Uitgerust op pad, Praktische suggesties bij pastoraal bezoekwerk. Handreiking voor het pastoraat* (2008), uitgave van de PKN, Utrecht.

<http://docplayer.nl/11835489-Uitgerust-op-pad-is-een-uitgave-van-de-protestantse-kerk-in-nederland-in-de-serie-handreikingen-voor-het-pastoraat.html> (geraadpleegd op 11 april 2017)

*Verbinding en aandacht; nieuwe wegen voor gemeentepastoraat. Handreiking voor het Pastoraat* (2008), uitgave van de Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht.

<http://www.protestantsekerk.nl/download/CAwDEAwUkNEWkM=&inline=0> (geraadpleegd op 11 april 2017)

Voet, N. van der, *Bijbel, gebed en zingen in het pastoraat*,

<http://nicovandervoet.nl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=469> (geraadpleegd op 11 april 2017)

Voet, N. van der, *Het huisbezoek*,

<http://nicovandervoet.nl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=443> (geraadpleegd op 11 april 2017)

## **Bijlage 1      Instructie brief voor deelnemers**

Oegstgeest, 29 november 2016

Beste medewerker in de kerk,

U hebt aangegeven mee te willen werken aan mijn onderzoek in het kader van mijn masterscriptie. Hartelijk dank daarvoor.

Het gaat om een onderzoek naar het gebruik van een kaartje met daarop een korte huisliturgie tijdens uw bezoeken bij mensen van de gemeente. Op het kaartje staan een bijbeltekst, een lied, een gedicht en een zegenwens. Het doel van het gebruik van zo'n huisliturgie is het op deze manier ter sprake brengen van God tijdens uw gesprek.

Zelf gebruik ik deze kaartjes al ongeveer twee jaar en ik heb er goede ervaringen mee opgedaan. Ik ben benieuwd of dit voor anderen ook geldt. Daarom heb ik besloten om hier onderzoek naar te gaan doen en er mijn scriptie over te schrijven.

U ontvangt van mij verschillende kaartjes, waaruit u naar eigen inzicht een keuze kunt maken voor het gebruik tijdens uw bezoeken. Het is de bedoeling dat u die kaartjes de komende tijd tijdens uw (pastorale) bezoeken bij gemeenteleden gebruikt. Ook ontvangt u van mij een aantal kaarsjes.

Wanneer u meer materiaal nodig hebt dan mag u mij bellen of mailen (zie onderaan deze brief). Ik kom de spullen dan zo snel mogelijk bij u brengen.

Ik wil u vragen om van ieder pastoraal bezoek, waar u een kaartje hebt gebruikt, een kort verslagje te schrijven voor mijn onderzoek. Een paar vragen die daarbij misschien kunnen helpen:

- Hoe verliep het gesprek? Wilt u daar een korte beschrijving van geven.
- Hoe ging het introduceren van het kaartje? Viel het mee of tegen? Hoe werd het ontvangen door de ander?
- Deden de mensen mee? En op welke manier?
- Welke reacties kreeg u na het gebruik van het kaartje?
- Hoe vond u het zelf om zo'n kaartje te gebruiken?
- Gaat u het de volgende keer net zo doen of anders? En hoe dan?
- Hoe anders was het bezoek met het gebruik van een kaartje in vergelijking met eerdere bezoeken zonder kaartje?

In januari 2017 wil ik met iedereen die meewerkt een persoonlijk gesprek hebben om van u uw ervaringen te horen. Die gegevens ga ik analyseren en (anoniem) verwerken in mijn scriptie. U krijgt daarin vanzelfsprekend ook inzage (zie bijlage).

Alvast heel hartelijk dank voor uw medewerking.  
Ik wens u mooie en gezegende bezoeken toe.

Met vriendelijke groet,  
Jolien Leeffers

## **Bijlage 2**      *Informed Consent voor deelnemers*

1. Het interview vindt plaats op een locatie naar keuze van de geïnterviewde.
2. Het interview duurt ca. 45 minuten en bestaat uit de bespreking van een aantal topics.
3. Het interview wordt digitaal opgenomen en (verbatim) getranscribeerd. De getranscribeerde tekst wordt bewerkt voor onderzoek. De bewerkte tekst, uitgangspunt voor het onderzoek, wordt geanonimiseerd. De geanonimiseerde tekst wordt voor goedkeuring voorgelegd aan de geïnterviewde. De geïnterviewde geeft schriftelijk (per email) toestemming voor gebruik van de tekst in onderzoek onder verantwoordelijkheid van de Protestantse Theologische Universiteit.
4. De geïnterviewde heeft zeggenschap over de uiteindelijke, bewerkte en geanonimiseerde interviewtekst. 'Zeggenschap' betekent hier dat de geïnterviewde bepaalt of het interview voldoende anoniem is en wat de precieze formulering moet zijn van hetgeen hij/zij uitgesproken heeft. De onderzoeker is eigenaar van het onderzoek en verantwoordelijk voor de publicatie van de onderzoeksresultaten. Het is de intentie van de onderzoeker om de geïnterviewde zoveel mogelijk te betrekken bij de analyse van de onderzoeksresultaten.
5. De persoonlijke gegevens die gekoppeld zijn aan het interviewmateriaal (digitale recording en getranscribeerde tekst) worden na afloop van het onderzoek vernietigd. De onderzoeker draagt de verantwoordelijkheid voor een zorgvuldige omgang met het interview en laat alles na wat de geïnterviewde zou kunnen schaden.
6. Het onderzoek is onderdeel van het onderzoeksprogramma 'Practices' van de Protestantse Theologische Universiteit. De PThU weet zich gehouden aan de 'Gedragscode voor gebruik van persoonsgegevens in wetenschappelijk onderzoek' van de VSNU.

12 september 2016



**0) Introductie van het interview (m.b.t. opname)**

**1) Eigen ervaring van de bezoeker/vrijwilliger**

Wat voor gevoel of beleving riep het op?

Wat was het mooiste moment? Waarom?

Wat was het lastigste moment? Waarom?

Merkte u betrokkenheid op God? Hoe zou u dat omschrijven?

Hoe was het om dit samen met iemand anders te doen?

Heeft de ander iets laten merken van hoe hij of zij het vond? En wat deed die reactie met u?

**2) Overgang naar gebruik van het liturgisch ritueel instrument, en vervolg daarop**

Hoe ging de overgang naar het gebruik van het kaartje tijdens het gesprek?

Hoe verliep het gesprek na het gebruik van het kaartje?

**3) Verschil met eerdere ervaringen, mogelijk vervolg op deze nieuwe ervaringen**

Waarin verschilde dit pastorale gesprek van uw eerdere gesprekken?

Zou u in de toekomst de kaartjes vaker, soms of niet meer willen gebruiken? Waarom wel of niet?

**4) Controle vraag (stellingen)**

Op deze manier God ter sprake brengen...

- is een breuk in het gesprek
- is spannend
- is een vorm van afscheid nemen
- geeft kracht
- geeft een andere band met elkaar
- verbindt met de traditie
- verbindt met de geloofsgemeenschap
- is opbouwend voor het geloof
- is verdiepend voor het gesprek
- ...

Meerwaarde van het waxinelichtje?

**5) Afsluiting van het interview**

Nog aanvullingen?

**'Als Uw woorden opengaan is er licht'**  
**Psalm 119: 130a**

Heer, open ons hart voor U en voor elkaar.  
Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest  
zoals het was in het begin en nu en altijd  
en in de eeuwen der eeuwen. Amen

**Psalm 36: 6-10**

HEER, hoog als de hemel is uw liefde,  
tot in de wolken reikt uw trouw,  
uw gerechtigheid is als de machtige bergen,  
uw rechtvaardigheid als de wijde oceaan:  
u, HEER, bent de redder van mens en dier.

Hoe kostbaar is uw liefde, God!  
In de schaduw van uw vleugels schuilen de  
mensen,  
zij laven zich aan de overvloed van uw huis,  
u lest hun dorst met een stroom van vreugden,  
want bij u is de bron van het leven,  
door úw licht zien wij licht.

**Stilte** **1**

Wij komen zoals we zijn, bij God die er is, altijd en  
overall.

**Gedicht**

*In deze stilte*

Geef ons uw vrede, in deze stilte.  
Breng onze onrust tot rust.

Geef ons uw vreugde, in deze stilte.  
Breng onze onrust tot rust.

Geef ons uw zegen, in deze stilte.  
Breng onze onrust tot rust.



**3**

**Lied** Laten we zingen voor de Heer.

De Heer is mijn Herder!  
'k Heb al wat mij lust;  
Hij zal mij geleiden  
naar grazige weiden.  
Hij voert mij al zachtkens  
aan waat'ren der rust.

De Heer is mijn Herder!  
Hij waakt voor mijn ziel,  
Hij brengt mij op wegen  
van goedheid en zegen,  
Hij schraagt me als ik wankel,  
Hij draagt me als ik viel.

De Heer is mijn Herder!  
Hem blijf ik gewijd!  
'k zal immer verkeren  
in 't huis mijnes Heren:  
zo kroont met haar zegen  
zijn liefde me altijd.

**2**

**Gebed**

Onze Vader, die in de hemelen zijt,  
Uw naam worde geheiligd,  
Uw koninkrijk kome, Uw wil geschiedde,  
gelijk in de hemel, zo ook op aarde.  
Geef ons heden ons dagelijks brood  
en vergeef ons onze schulden,  
gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren.  
En leidt ons niet in verzoeking,  
maar verlos ons van de boze.  
Want van u is het koninkrijk, en de kracht  
en de heerlijkheid, tot in eeuwigheid.  
Amen

**Zegen**

Genade en vrede voor ons,  
van God, onze Vader,  
van Jezus Christus, onze Heer,  
samen met de Heilige Geest.

**4**